शास्त्रदीपिका द्वितीयाध्यायः

धनूधर

4342

58

शाखागतमग्निहोत्रादिवाक्यमेकस्य पुरुषस्य विहितमेव च परस्यापि विधत्ते नैक
मंतिरमेवमप्राप्य ध्येतृभेदात्तानुष्ठति सर्वाण्यपि वाक्यान्येकमेव कर्म विदधतीति क
मंतिरः एवमेकादशद्वादशकपालयोरुभयोरुत्पत्तिविधिशिष्टत्वान्नबलाबलं तस्मा
दभेदः शाखीतरान्यासगुणेः ससैरवैनम्नाति दूरेण च सापवादः। भेदः। क्रियाणा
मिति सिद्धतोयमतः परं तद्विनियोगश्चिंता॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
॥ ॥इति महोपाध्याय पार्थसारथि मिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां द्वितीयस्या
ध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥समाप्तश्च द्वितीयोध्यायः॥ ॥छ॥ श्रीराम॥ ।

मरार

अधीयतूत्स्वध्यायः स्वःश्वासौध्यायश्च स्वाध्यायः स्वलंवपितृपितामहादिपरंपरागतलंमतभ्य स्वाध्यायोध्येतव्य इति स्वकीयशाखाध्ययनमेव विधीयते स्वाध्यायस्याध्य
नानतयस्यापि अर्थज्ञानप्रतिपादकत्वेन तेन स्वस्य एकत्वस्य वाविवक्षितत्वात् एवं च एकैकस्य पुरुषस्य एकैकशाखाध्यायित्वात् शाखांतराध्यायिषु रूपान्प्रति प्रासांगेन
पत्वेन विधेः सार्थक्यादितिभावः। १

पिर
प्रकरणान्तराद्भेदः तथा गुणादपि क्वचिदिदं आग्नेयमेकादशकपालं निर्वपेदिति अतं क्वचि
त् द्वादशकपालमिति तत्रावरूपमन्यतरेण कर्मोत्पादितं तच्च येनचोत्पादितेति नगतो गु
णउत्पत्तिशिष्ट इतरस्कृत तत्रनिवेशमलभमानो वाजिनवत् कर्मान्तरं कल्पयती
तिप्राप्नेश्रमः। विधेः कर्मार्थिता मात्रं पुनः अकृत्यादिनिवृत्तः। तावन्मात्रमिहापि स्या
त् ननु भेदः प्रसिध्यति। पुनः अकृत्या हि कर्मविधेयमित्येतावता सिध्यति। विधिवशा
न्ने दो विहितस्य विधानायोगादेव मसंनिधावपि विपरिवृत्त्यभावात् कर्मविधा ९०
नैविधानाद्भेदः प्रसिध्यति। पुनः अकृत्या हि कर्मविधेयमित्येतावता सिध्यति। वि
भेदो विहितस्य विधानायोगादेव मसंनिधावपि विपरिवृत्त्यभावा
धानं विधानाद्भेदः नदिहापि कर्मविधिः पुनः अकृत्यादिना सिध्येन्न
तत्रविधि वशाद्भेदसिद्धि विहितस्यापि पुरुषान्तरं प्रतिविधिसंभवात् यथा खल्वेक

एवं काम्यस्यैव प्रयोगस्याभ्यासविधिः सिद्धौ तत्प्रयोगान्तरं नित्यं विधीयत इति भेदप्रसं
गात्प्रयोगभेदाभेदचिंतायां तत्र कर्मणि निर्विशेषे कर्मकार्यभावसंबंधात् प्रकरणानुग्रहः
पुरुषार्थे विधौ तु तदसंबंधात्त्व प्रकरणाननुग्रहात् स्यादतोऽभ्यासविधिः यावज्जीवकालीयागमन
...से दर्शितं नैतद्युक्तं। यावज्जीवकाललक्षणे वर्षप्रसक्तो यजिभाव तदभ्यासलक्ष
णा प्रक्रियमाणाच्च। न हि प्रकरणबलेन कालेन लक्षणार्थता न्याय्या। तत्र पदस्येव जीव
नवाद्यनतत्संद्युकाद्यो लक्ष्यते। यजिनश्च यागाभ्यासः। नचैतत्र न्याय्यं न स्याज्जी
वने निमित्ते पुरुषस्य प्रत्यवायपरिहाराय दर्शपूर्णमासप्रयोगो विधीयते। जीवनं त्वया
वद्धि निपातनियतमिति नियतनिमित्तत्वात् नियमोऽयं विधीयतेऽ इति पुरुषार्थः॥
नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिंदाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छा
खान्तरे कर्मभेदः स्यात्॥ शाखान्तरेषु किमग्निहोत्रादि कर्म भिद्यते। किं वा सर्वशाखा
स्वेकमेवेति विचारः। तत्राग्निहोत्रापुनः श्रुतिलक्षणादभ्यासात्पूर्ववत् लक्षण लक्षणा

यावज्जीविकत्वस्य कर्माङ्गत्वेनाप्रतीतत्वात् ... यथा ... एव ... तथा सिद्धान्ते ... नियमो ... विधेयः ।
दर्शपूर्णमासादिकर्म यावज्जीवनिमित्ते विधेयं कर्म ... नैमित्तिकत्वेन ... निमित्ते ... नैमित्तिकावश्यम्भावात् ... तथा ... दर्श
पूर्णमासादिकर्म ... यावज्जीविकत्वेन विधीयते ... यावज्जीवनिमित्ते दर्शपूर्णमासादिकर्म विधीयत इति संशयनिष्कर्षो बोध्यः

पुत्रेण न ।

शेषग्रहणं कालद्वय युक्तस्येतरा पुनः श्रुति संभवतीति न्यायविपर्ययः पौर्णमास्यादि
क्यादिति नैवं न हि तत्राविशेषाश्रेदः । स पि वाक्यस्य प्राप्त्यपेक्षविशेषग्रहणात् विधिपु
नः श्रुतिबललभ्यस्तत्र भेदः किंचात्रापि न विशेषग्रहणं किंतु उभयकाले विहितस्येतरो नुवा
दः । किंवा केवलामावास्यायुक्तेन विहितमभावास्यायामाग्नेयमनूद्येतरेण केवलपौ
र्णमासीयुक्ताग्नेयविधिरिति तस्मात् कर्मान्तरमिति प्राप्तो भ्रमः । कर्मणः उत्पत्तिज्ञानाद
विनाशः प्रतीयते । ऐन्द्राग्नस्य च ग्रीसार्थं तस्येवैषा पुनः श्रुतिः ॥ ॥छ्॥ ॥छ्॥ ॥
॥ ॥इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ॥ श्री राम ॥
॥ ॥यावज्जीविकोभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ ॥दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजे
तेति काम्यं प्रयोगं विधाया म्नायते यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति तत्र संश
यः । यो यं यावज्जीविको धर्मो विधीयते स किं कर्मार्थ उत नियमः पुरुषार्थ इति सर्व

मभ्यासः

देवत्वाग्निदेवत्योपि ... कि ... देवतस्य ... इत्येव ... तानि ...

सान्नेधानाद कर्मान्तरत्वाभावात् पूर्वन्यायात्संगतिः ६

यता अप्रवृत्तप्रवर्तनमुत्पत्तिः। न चैकस्मिन् कर्मणि फलाभ्याम प्रवृत्तप्रवर्तनं संभवती-
ति कर्मभेदः स्यादसंभवति त्वन्येनाप्युत्पादितस्यान्येन निमित्तादिसंबंधमात्रप्रतिपाद-
ने कर्तव्यतामात्रे ह्युत्पत्तिवाक्यादवगते तु कस्मिन्निमित्ते कस्मै वा कामायेति विशेषापे-
क्षायामुत्पन्नस्यैव कर्मणो नैमित्तिकी कर्तव्यता निमित्तवाक्ये प्रतिपाद्यते। फलविनियो-
गश्च फलवाक्ये संस्कारविनियोगश्च तद्वाक्य इति न कर्मभेदः॥ आग्नेयसूक्ते हेतुवाद-
न्यासेन प्रतीयते। दर्शपूर्णमासयोर्यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यांश्चाच्यु-
तो भवतीति कालद्वययुक्तमाग्नेयस्यैकं वचनमपरं तु यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्या-
यां भवतीत्येककालयुक्तं। तत्र संशयः। किमुत यत्र विहितादाग्नेयात् कर्मान्तरमिदम्
अमावास्यायां विहितस्यैवानुवाद इति। तत्राभ्यासात् कर्मान्तरं। ननु तत्रापि विशेषादेशे भेदः। न हि
तत्रैवं शक्यं वक्तुं। अस्यार्थे पुनः श्रुतिरेषेति विशेषाग्रहणात् सर्वे विधय इह वर्तन्ते इति

त   तत्रसंशयः ।   देशदेशा २

शेषा स्विष्टकृते सम्पद्यतासीति कर्मयत्निधौ किंदेशादिसंबंधे कर्मन्निसौजवत्फत्त अतमेव
कर्मदेशादिषु विधी यत इति विचारः किं प्राप्तं अत्रापि तावद्देशां त्कर्मं प्रति उपादेयं त
यास्वस्या द्वियैतेन सिद्धते विधानमेवोपादानेनान्यत् अत्रच देशादेरुद्देश्यत्वात् कर्मविरूपमु
पादेयं अविधेयत्वापत्ते विहित्त विधानायोगात् सत्यपि यत्निधौ कर्मंतिर विति प्राहेड्मा । ।
त तैव पार्णी के उद्देशोपादाने प्राप्याप्राप्तिवशौतु विध्यनुवादौ अतस्तयोः ता
ने उपादेयमपि देशकालयोः कर्मस्वं प्राप्तौ तद्रूपमेत उत्पत्ति ज्ञायते इत्यनुवादी
त यत् देशपान्यां देशकालान्यां संबंध मात्रमप्राप्तमिति तन्मात्रं विधीयत इति न कर्म
मेदः स्यात् तावद्देशकालयो र्विधेयत्वां कर्मैव विधेयमिति नेदः स्यात् स त्वे
कर्म विधानत्वी तथापितु न सिद्ध्यते उत्पत्ति चिचिनेदे हिनेदो नाशिच सोत्र नाम कर्मनिस्त्व ८८
कर्मणोऽनुवादः निमित्तफलसंस्कार्याणां च विधेयत्वात् २

२ विशेषार्थं मा माह पूर्वत्रेति देवेति। परप्रकरणगतत्वलक्षणप्रकरणांतरमेवेत्यर्थः

येत्यस्यामेधे तत्रापि पूर्ववत्संशयः किमाकृत आग्नेये फलविधिः। आकृत आग्नेये फलविधिः काम्येष्ट
त्रैधातवीये कर्मणि दीक्षणीयाकार्ययजमानसंस्कारविधिरुत कर्मांतरविधिरिति तद्दिहयः पूर्वत्रप्र
करणांतरग्रहणात्तद्देवतैक्यादेकत्वासन्निधानमात्रमिति मन्यते योवा फलस्योपादेयत्वं मन्यते शक्यते त
दर्शपूर्णमासस्थे नापि कामयितुं न मासादिवच्छक्यसंपादनमिति तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणं
पूर्वत्राप्यपरिवृत्तिकारणत्वादसंनिधानमेव कारणं न प्रकरणांतरं सदपि तत्र व्याप्रियते तत्रासन्निधा
नमत्रापि विशिष्टं यद्यपि च फलं शक्यते कामयितुं तथापि स्वरसादेव तत्कामम द्विरूप साधनमेवो
पादेयं न फलं फलत्वव्याघाताद्विधीयमानं हि तदंगमेव स्याद्देवं संस्कारेपि पूर्ववन्नाग्नेये नि
होत्रवन्नासंधेयत्वमस्ति येनासंभेदाद्दीकापि तावत्स्यात् तस्मादन्यापि कर्मान्तरं॥ ८
सन्निधौ विभागादर फलार्थेन पुनः श्रुतिः॥ सर्वेषामेव देशकालनिमित्त फलसंस्कार्या
णामसंनिधिदूषणापाकरणार्थमिदमारभ्यते सयेद्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमा
स्यां पौर्णमास्या यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत एतया न्नाद्यकामं याजयेत्

संस्कारस्य वेस्या विनिधांतरालिङ्गस्य फलवदुद्देश्यतया तद्देवप्रधानत्वात् ... प्रसंगादिस्य

स्वकर्मोपस्थानसंभवनाय कुर्यादित्येवं प्राप्ववनिर्देशे दूरस्थकर्मोप॰

असंनिहिते तावत्कर्म बुद्धो न परिवर्त्तते तादृशमपि कथंचित् जुहोतीति भाष्ये निर्देशेन दूरस्थम
प्युपादीयेत यदि विधित्सितो गुणानुपादेयः स्यादाहवनीयादिवत्तत्र हि दर्वी वचनव्यक्तिः शक्य
ते निदर्शयितुं जुहोतीति तदाहवनीय इति य एवाकयेनुपादेयो देशकालादिको गुणः । क्रतो
न तत्र दूरस्थं तं स्यात्तथा च ग्रस्योद्देशान्मास स्तत्रोपादेयः । न स होमानुरोधेन मासः सोऽपा
दयितुं शक्यते नैषा वचनव्यक्ति यो मासस्तत्र होमं कुर्यादिति तेन शब्दस्वरसतः प्राप्तोपस्था
नानन्तरमात्रसन्निधानाभावाद्वाक्यैव विधातव्येति कर्मभेदः एवं सरस्वत्यादक्षिणेन तीरे
णाग्नेयोऽष्टाकपालः सत्रायावृत्य चिश्यजितायजेतेति दर्शनिर्भिन्नयोरपि द्रष्टव्यं । ननु भाग
घेयेन भवति पूर्वकर्मोपस्थानं भवतु धात्वर्थस्य भावनामत्तु तेनोपस्थानाद्विद्यत एव वात
र्थो पि वयादृशो धातुना रव्याप्त वर्त्तिना पूर्वापरीभूतेनानूक्तो विधेरुपनीयते न तादृशो नाम्नोप
स्थाप्यत इति तस्यापि युक्तो भेदः तदभेदे पितावद्विद्यते भावनेति सिद्धं । ॥ फलैवाक्यसं
निधौ ॥ ॥ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इत्यानारभ्य श्रुते तस्या वैधालव्या दीक्षणी

मीया १

कात४

श्चेत्पनेकोगुणः धात्तेकर्मणि नगृह्यते विधानुमिति कर्मांतरं अथवा प्रकृतासंनिधानादेव प्रकरणांतर
पर्यायाद्भेदः । अत्र प्रकृतासंनिधाने तु गुणादिति न गुणाद्भेदः । यद्येवं वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रापि अप्र
कृतत्वादेव प्रकरणांतर प्रकृता भेदः प्रकृतासंनिधाने तु पूर्वकर्मासंनियोगिनो गुणादिति तत्रापि प्रक
रणांतरमेव भेदकं स्यान्नगुणः । तथा शाट्यीतरान्यासंसंज्ञापि रूपविषयतेव विधेर्बोध्यते न साक्षा
द्भेदः न तु विधेरप्रकृतविषयत्वात् सिध्यतीति सर्वत्र प्रकरणांतरमेव भेदकं स्या स्या न्नशाट्यीतरादयः
अथैतेषामेतदेव भेदकत्वं यद्विधेरप्रकृतविषयत्वोपादानमेवं सत्यत्रापि गुणादेव तत्सिद्धेः स
एव भेदकः स्यादिति न प्रकरणांतरं शाट्यीतरादिभिः सह संख्या हि युज्यते तद्धि साक्षाद्भेद
कं सर्वत्रान्येतु तद्वत्तदिदं उल्लभ्यत्वात् कथं सहगणनमपि च मासीदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
त्यत्रानेकगुणाभावान्नाप्रकृतासंनिधाने सिध्यति न स्यान्नाप्रकृतासंनिधाने प्रकरणांतरं किंतु न्यायदेव
गुणादिव दप्रकृतासंनिधानहेतुभूतमिति वक्तव्यं । किं पुनः स्यात् पूर्वकर्मासंनिधाने कथं पुनः स्तेन
भेदसिद्धिः । उच्यते । कर्मासंनिहितैर्नैव बुद्धौ विपरिवर्तते शाट्यानुद्गुणस्थानमुपादेयगुणेन वेत ।
वेद ।

मग्निम

श्रतीतयेमान्यपि क्वनानि कथं। तोऽग्निं ष्टोमे नानुयजन्ति तसु कथ्ये नेत्यादि

तत्र संदेहः किमयमग्निं चिनुतइति यागविधिरुताग्नि संस्कारमात्रं वचनं स्वातं

त्रं विधीयते किंवा ज्योतिष्टोमादिषुगुणो विधीयतइति तदर्थं च किमग्नि नामधेयं या

गनामधेयमुतद्रव्यवचनइति तत्रांश्च दान्यवत् प्रकरणे पुनः संकीर्त्तनान्नावाद

नक्रतुसंयोगस्तदन्नाचेन संस्कारमात्रं स्वतंत्रमनर्थकं अतोऽग्निं कुर्यादिति २५

यागविधिश्चिनोति श्चेष्टकादिभिरग्निं चिनुतइति वाक्यं षष्ठानुवादो निर्व

पतिवत् कथं पुनरसतियजिश्रवणे यागविधानं। उच्यते। अग्निं कुर्यादिति

तावत् संज्ञयेच कर्मांतरेवधारितेऽग्निष्टोमो नानुयजतीति यदग्निं यज

ति तदग्निष्टोमेनेति संस्थाविधिपरे वाक्ये यजिनानुवादादुत्पत्तौ यागवच

तोग्निमर

का २

किमुता प्रकृता देवस्यो लिङ्गोस्या दंशौऽयद्यपि यजिर्न श्रुतः तथापि सेज्ञयैव तावल्लक मंत्रेरि कल्प्या
तो तद्व गं कातिचोदना दपि सामान्यात् ज्योतिष्टोम प्रकृतिकमिति तदीय विधौ तत्प्राप्त द्रव्या
देवता संबंधा द्यागो न विष्यति तस्मा द्यागांतरे इत्तिं उच्यते सींस्कारः एतेन नामानि वार्य
6 ते राजन्नासनात् "अग्नीत यद्येतः स्याती ग्रहयोरेव नामनी" अंशौताव द्यत्ति नैव श्रुतस्तो
नामता ऊतः "अदाभ्ये श्रूयमाणे पि व्यवधानान्नमत्ता। तदिह ग्रहयोरेवं नैदो ना
मवग्राह्णवेद्। ननु यागस्य तेनात्र विधी येन ग्रहासु तो न योगं का त्रूप स्थानाद्
ज्योतिष्टोमेन संगतिः। अथवा तैत्तिरीयाणा मनयो र्विनियोजकं "आश्विनकरणे
वाक्यं तेन तादर्थ्यमेतयोः। अदाभ्ये श्रूयमाणो पि गुणासंक्रीत ग्राकिनां" विधि
नान विधातव्यो यागस्तेन न सिध्यते" अंशो त्र श्रुत एवेति विधेयो केवलो ग्रहोग
॥॥ अग्नि स्फुलिंगदर्शनात् ऋतुर्न दृष्टश्चतीयते ॥ ॥ य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति
(अग्नेः स्तोत्रं मार्गे: हरिमामि ति लिंगदर्शनात् अग्नि शब्द पाता गता च छ:

देवानैय घटं श्रवनतदस्त्ररात्रकुर्वन तेदेवाश्च दाध्यं हृदां सिसन नानिसमस्थापयन् इत्यादि देशावेष बाहुमरदानग्ग (?)तासएतंश्र ज्ञापतिमंश्रुअपश्यत्तत यगृहीतिस्पा (?)

(ईशानं...) ...सदेशस्त्रं पो दिशेमां च मित्युत वैराड्ग्राघवेति ४

[illegible] निरूढावत्कादिवत् दत्तानाम [illegible]

कर्मा०पं०१४

करणीतीरा कल्पा पचिधिं यद्यपि चासौ सोदका त्सिध्यति तथापि तत्र प्रागेव विधीयते।
तेनस्य कृ द्वोपि चासौ सोदकात् सिध्यतीति तथापि तत्र प्रागेव विधीयते पकारेण निराकी
र्णा वाप्य प्रयोगवचनो गृह्मे मे धीयवन्नातिदेशामपेक्षते। शाखोक्तिच पर्यग्निकृत शाश्च
प्राकृत पर्यग्नि करणावस्था वचन स्यादेतीगमयितुं नहि द्ववांगे घकृते घियमवस्था
भवति। प्राकृतोत्स गानुवादेन चोग रीति विधौ पालीवत शाश्चो नित्यानुवाद इतिनचि
शेषानुवाद दोष॥ ॥ अद्रव्यत्वात् केचल्के कर्म शेष स्यात्॥ ॥ एषवे ह त्रिषाह चिर्यज्ञति
योन्दान्यं गृहीत्वा सोमाय यजते पराचा एत स्यायुष प्रणाव तिँ गृ ल्लाती त्यनारभ्य श्रुतं त
त्र विचार किं ज्योतिष्टोम ग्रहण विधि रूप यागीतर विधिरिति तदर्थच किमंशुमदाभ्य
मिति उत्ते यागनामनी ग्रह ग्रह नामनीवेति तत्र ग्रहणस्य संस्कारत्वाद वघातादि व
न्नामधेयानर्हत्वा घागनामव मदाभ्यं यजतइति नामच प्रकृतादपि भेदक मित्यफल

चोंरगु ४

परैतिगच्छति

नैवं पूर्वेद्युर्विधेयः कश्चिदिह गुणः संभवति । न तावत् पर्यग्निकरणं चोदकप्राप्तत्वान्नोत्सर्गः स्वस्या
प्युत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वात् पर्यग्निकृतविशिष्टपात्नीवतोद्देशेनोत्सर्गविधौ विशिष्टानुवाद
वाक्यभेदः । नच पर्यग्निकृतोत्सृजतीति क्रमः । तस्यापि चोदकप्राप्तेः । नच पर्यग्निकरणोत्ती
गकत्वापत्तेः तस्यापि सिद्धत्वात् नोत्तरांगपरिसंख्या त्रिदोषत्वात् स्यात् कर्मान्तरमिति । अत्रा
भिधीयते । पात्नीवतशब्दस्तावन्मनो तावत्त्वाग्नेयशब्दवत् शक्नोति पूर्वयागमुपस्थापयितुं
नचात्राग्नेयवदसामर्थ्यमुत्पत्तिवाक्ये हि वायुं पात्नीवतमिति हि प्रत्येकमुत्पन्नस्तद्धि
तः प्रत्येकमेव देवतात्वं गमयति नत्वग्नीषोमीयादिवत् समासादुत्पन्नस्तद्धितो येन
व्यासक्तं सापेक्षं देवतात्वं स्यात् । नच प्रत्येकमपि देवतात्वे विकल्पः युगपदेकेन वाक्ये
न विधानात् । अतो ऽग्नेयवद् विरुद्ध्यमानोऽपि उपमानेति शक्यत्वं वक्तुं । यथा एवं पात्नीवतमपि
सन्निधेः प्रकृतप्रत्यभिज्ञानेन कर्मान्तरत्वं युक्तं अनुत्सृजति नापूर्वयागमनूद्य पर्यग्नि

युगपदेकस्मिन्यावशो ... [illegible]

देवतासंबंधवत्त्वेन यागार्थता चरोरुपधानं तु यागः प्रयुक्तस्य प्रतिपत्तिसंस्कारः स्विष्ट
कृदादिप्रख्याम्नानेनेति प्राप्ते ब्रूमः विकृतदेशापेक्षितो विशेषो वाक्यशेषादुत्पद्यते नानपेक्षि
तश्चरुश्चोपधानेनैव स्वस्य निर्वृत्त्यौपयिकेन निराकांक्षो नार्थांतरमपेक्षते नचोपधानस्य
यागवद्देवतापेक्षा यतो वाक्यशेषावगता देवता गृह्येत तैत्तिरीयकवाक्यमपि बार्हस्पत्यो न
वतीति वर्तमानापदेशार्थं न देवताविधिपरं अतोऽर्थवादमात्रवाक्यशेषादुक्तप्रधानमे
व चरोर्न यागः ॥ ॥ पात्नीवते तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ ॥ वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्य प पर
र्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति श्रुतं तत्र गुणविधिरुत तदसंसृष्ट[illegible]यागांतरवि
धिरिति तदर्थं च किं पर्यग्निकृतं पात्नीवतं कुर्यादिति उत पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति क्त्वाव्य
वहितसंबंधलाभाय पर्यग्निकृतं पत्नीवतं कुर्यादित्यन्वयो न तु पर्यग्निकृतमुत्सृजतीती
ति [illegible] व्यवहित [illegible] कल्पनादोषात् न च पत्नीवतशब्दात् पूर्वयागप्रत्यभिज्ञा वष्टा
हि पत्नीवांस्तत्र देवता न केवलः नतो यथाग्नेयमित्यग्नीषोमीयादेरग्रहणं तथात्रापि

अथ धाकल्पनन्द देशागा इत्यत्र

राद्धैकदेश इत्यर्थः अतो देवतासंबंधकल्पितो यागो विधीयते तदपि वाक्याद्धि श्वेतमा
लभेत वायव्यं कुर्याद्भूतिकाम इति तत्र श्वालभेतेत्यनुवादः चोदकादर्थेन वा प्राप्तत्वात्
यद्वा श्वेतं कुर्यादित्येतावद्विधीयते न चोतरेण यागं कर्तुं शक्य इति याग एव वायव्य
विधितो लब्धवत्ति तस्माद्याग एव गुणफलविशिष्टो विधीयते ॥ ॥ विषयेज्ञायदर्शनात् ॥ ॥
अग्निहोत्रे दोहाधिकारे वत्समालभेतेति श्रुतौ तत्रालभत्यपि देवतासंयोगे प्राणिद्रव्ये कालेन च सामा
न्यादत्रापि याग यागो विधीयते तस्यो चरमालंभो नामस्पर्शमात्रं न तस्य यागमंतरेणानुपपत्तिर्लो
केपि दृष्टत्वाद्दत्तान्नाले नमात्रं तत्स्पर्शमात्रेणानुपपत्तिर्लोकेपि दृष्टत्वाद्दत्तान्नाले नमात्रं वत्स
स्य संस्कारो विधीयते ॥ ॥ संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थश्रुतिसंयोगात् [गन्धोऽश्रूयते] ॥ यरुमुपदधाति बृहस्प
तेर्वा एतदन्नीयन्नीवारा इत्यत्रापि किं चरोर्यागयुक्तस्योपधानमात्रमुत याग इति संशयः । तत्र बृ
स्पतेर् हस्पतेर्वा एतदिति कस्य बृहस्पतेर्वा एतदिति कथं बृहस्पतेः स्यात्स यदि सा देवता न स्यात् संबंधी तरां वा तं
नरीयाणां तु वा हस्पत्योऽभवतीति तद्धितेनैव वाक्यशेषे देवतात्वमुक्तं अतो वाक्यशेषाद्देवता
हस्पतेर

अर्थशब्देन कार्येण केन संयुक्तः वाक्यात् तर्थितन तथा याग श्रुति संयोगात्

तेन सर्वेष्टिष्वाग्नी वायुसंबंधात् कथं चिदीषाया एव वायव्य मित्यनुवादः॥ सौर्य मित्याग्ने
य स्यैव तेजो देवतात्व सामान्याद्वा दर्श पौर्ण मासियो राष्ट्रकं निर्वापयो र्गुणविधी यद्दा
लभेत तत्पशुं तमिति यन्निर्वपेत् तद्वरुमिति सतु॥ श ध्यः॥ स्थाली चरु नः॥ सप्तम्यर्थे धिति
यास्थाल्यां निर्वपेदि त्यर्थः॥ जुति ब्रह्मवर्चसकाम राष्ट्रे सार्वकाम्य प्रश्नानुवादो ति नेतच्चु
क्तं। नहि फलपदयो नित्यश्रुत वत्पाठः संज्ञवत् प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्व मान
र्थक्यंच युक्त मंगीकर्तुं तस्याङ्गुण फलविशिष्टं कर्मान्तरं याव दुक्तं विधीयते। लोकेवार्त्ती
नादि संज्ञवा नोकोतनो दर्शपूर्णमा सिकयोः प्रतीतिर्देवतापदेतु हर्ववद्यथा कथं चिन्ने
यं। यारा स्या अतस्य विधानायोगात्तद् नावेच देवतात्वा संज्ञवानत्स्मा द्यावदुक्त कर्मा
र विधिरिति प्राप्तेब्रूमः॥ देवतापद वैय र्थ्यं यावदुक्तविधोत्रवेत्॥ तेनतत्र काल्पितो यागो
विधेयोत्रा अ तोपि सन्नानहियदेव प्रत्यक्ष पठित्ती तदेवैकं ग्राह्यं सामर्थ्यमपि हि न्ना

साव्य भिव रित क्रतु संबंधि बेन प्रकृतिगामिन्या योगान्यत्र अन्यभा देश्वपभरणादिषाति प्रसंगः।५

नयोरः

चनैव मेवगम्यते। अतो गुणावबोधात्व रूपे विधातव्ये याग सा प्रकृत इति तदाश्रयणेन गु-
णमात्रं फलाय विधीयते दध्यादिकं तु घृतेव दध्यादेरर्थान्तरत्वेन रूपत्वात् नामधेयत्वमेवं
दाक्षायणादिशब्दानां हि पौर्णमास्यावित्यादिवाक्यशेष दर्शनेन दर्शपौर्णमासिक गुणा
वचनत्वावगमात् तद्वशेनैव धातुं राध्यादि राश्रयणीयत्वा नोत्पत्तिद्विवलकर्मान्तर वचनत्वे सं-
भवतीत्यकर्मत्वेत्ति दृष्टा।। संस्कारश्चा प्रकरणे कर्मशब्दत्वात्।। दर्शपूर्णमासयोरीषामालं-
भेत तथा चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति तथानारभ्य किंचित् श्रूयते वायव्यं श्वेतमालभेत भू-
तिकामः सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति तत्र संदेहः किं दर्श(पौर्ण)मासिकयोरीषालंभ
मुष्टिनिर्वपयोः श्वेतचरू गुणौ विधीयेते। किं वा कर्मान्तरं वा यावदुक्ते निर्वपणमात्र
मन्नेव गुणफलविशिष्टं किं वा यागविधानमिति संदेहे इति तत्र विधिगौरवान्नाक-
र्मान्तरविधानं यागस्य प्रकृतत्वात् दूरत्वाच्च। न च सति यागे देवतान्तरं वा वाय्वादीनां संभवति

चौर्णा४

प्रयोजनं दर्श प्रयोगाद्वेत रनुष्ठानप्र यसौंदेतयो

रूपसंग्रह

नयो॥४॥ अनैयेषु ज्योदर्नीतरी संज्ञोपबंधात्। दर्शपूर्णमास प्रकरणे श्रूयते दाक्षाय
णयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत। तथा साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति। तत्र विचारः किं
कर्मांतरविधिः उत दर्शपूर्णमासयोरेव गुणात् फलमिति। तदर्थं च किं दाक्षायणादि
शब्दो गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति विचारः। तत्रैवं विधिसंज्ञा युक्तस्य लोके गुणस्या
प्रसिद्धत्वात् उद्भिदादिवत् समानाधिकरण्येन नामधेयत्वेन इष्यते दर्शपूर्णमासयोरेव ज्योतिरादि
वत्। अपि च नामत्वे चाविधेयत्वात् गुणांतरस्य च विधेयस्यानाचारात् फलस्य वा
विधेयत्वात् कर्मैव विधेयमित्यत्र न्यासादपि चेदइति प्राप्ते विधीयते। स्याद्वै नाम
धेयत्वे गुणस्तत्र विधीयते। फलाय साकंप्रस्थानमावृत्तिश्चोत्पत्तिर्नाम वेसं
ज्ञा लक्षणो न्यासलक्षणो वा कर्मनि चेद्दृष्टं गुणविधिस्य यं पद्मपि न लोक सिद्धो गु
णः स्यात् अपि वाक्यशेषाद्धवयवव्युत्पत्त्या चावाक्यवृत्तिः सह प्रस्थान लक्षणा गुणः

स्यात्२

दवोर्लभ्यासो भडोतदेश मावास्ये सहकुंभीमिरभिक्रामंल्लेति

णापहतत्वविधित्वात्किमस्यात्रयस्मिन्२ गुणापहृतविधित्वात्क्रियो ब्राह्मणादिनिमित्तैका
कमात्रैविदधति तस्मान्निमित्तानिप्रवचनानीति प्रत्येकं मत्वं नत्वाचत्क्रतु सामर्थ्या
त् प्राप्तिरेकीतिकीत्तयो०४ सामान्यवचनं यत्रवर्तमानोपदेशके वसंतादिवाक्येषुता
वद्यदिशब्दाद्यनावाक्यान्तरविहिताधानोपनयनविपरिवृत्यत्वाद्वाद्व क्रियाविधि
रेवप्रतीयते । यदि सामान्यतः प्राप्तिस्यात्तदा बलान्निमित्तैः तस्यात्नत्व श्रिया
प्तिः क्रतुविधयस्तावदग्निविद्यामात्रसाध्या०४ अग्नयस्त्रयदप्याधानसाध्यास्त
थापि न तेनैव सर्वे निष्पाद्या अन्येन निष्पादितानामनेन क्रियादिभिरपि प्राप्ति
संभवात् तथा विद्यापुस्तकनिरीक्षणादुपायसंभवान्नैकत्वेनोपनयनमाक्षिपति
तत्राद्विविधेरवकाशः सामान्यवचनेतु अवर्तमानापदेशरूपैर्वसंतादियुक्तेप्रत्यक्ष
विधौ सति केशेन विधित्वमापाद्यितव्यं तस्मात्प्रत्येकं निवर्तनानि आधानोपनय

त्व०स्था०२

रमनुपेविद्यात्क्रियते। नाप्याधानमंतरेणाहवनीयादयः तदेकोपायत्वात् कथं
पुनरस्य आधानविधौ तदेकोपायत्वमाहवनीयादीनामदृष्टरूपाणामवगंतुं शक्यं ये
नाहवनीयादिशब्दाः क्षिप्येत सति विधिवाक्ये माहवनीयादेः श्रुतस्याध्यवं नहि
वसंतादिवाक्ये ह्याहवनीयादिग्रहणमस्ति यतस्तज्ज्ञायेत यदि पुनर्गार्हपत्य
मादधाति दिवाहवनीयं त्रिं जिगार्हपत्यमादधाति पंचत्रिराहवनीयमित्यादि ८०
गुणवाक्यालोचनेन तज्ज्ञायते नूनमाधानाधीनमाहवनीयादित्वं तद्धि धानी
यकमित्युच्यते तन्मतमपि तुल्यं अतो ग्निविद्यासाध्येष्वकर्मन्निश्चुपायन्तो पन
यनाधानयोरात्मेपत्तः आग्नेरप्यवा यत्सर्वं विद्वानग्निमाधत्त इति सामान्यतः सर्वति
जनिमाधानस्य विधायकं गुणानपहत्य विधिशक्तिकमस्यत्र कल्पनीयस्मिन् गु

धीयमानो नुष्ठितिस्मरणाच्च स्वतंत्रमेव राजपदं नैतस्य निर्मूलत्वं प्रविद्
प्रयोगस्य मूलस्य संभवादतो नायथार्थत्वं स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति तेनैवाति
युक्त प्रणीतेनाचारस्य संभवात्क्षत्रियो णत्वात्या प्रयोग प्रसूतस्य बाधाद्राज योगादे
व राज्यशब्दः। स्वतंत्र एव राजशब्दः क्षत्रियवचन इति ब्राह्मणादेरवेद्यो प्र
प्यनाचारात्त्र प्राकरणिक वचनानीति ॥ आधाने सर्व शेषत्वात् ॥ इदमामनन्ति
वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति तथा वसन्ते ब्राह्मण
मुपनीयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्य मित्यत्रापि स एव विचारः किं ब्राह्मणादीनी
माधानोपनयनयोः प्राधान्यं वसन्तादि काले प्रति निमित्तार्थानि श्रवणानि किं वा
ब्राह्मणादीनामधिकारमाधानमुपनयनं च विधीयते तत्र विना नैवाग्नि विद्यान्यो
क्रत्वनुष्ठान संभवः। अग्नि विधानत्वस्यानामाधानोपनयो विना न हि यु

वसन्तवाक्यस्याधानविधायित्वे ब्राह्मणस्याधिकारमात्रपराधिकार इत्यैव राजप्रयोजनं तत्र संभवति किमर्थं ... इति ...

लोकप्रयोग एव शब्दार्थविधारणे प्रमाणं स्मृतेरपि स एव मूलं नान्यदस्ति प्रयोगाद्धि राज्य
शब्दस्यैव स्वातंत्र्येण तन्निमित्तत्वेन राजशब्दस्यावगम्यते तत्तदनुसारेणास्मरणं श्रा
द्धापशब्दविज्ञानमात्रपरं व्याख्येयं। अत्र त्वया ज्ञायतेऽपि राजपदस्याभिधेयत्वेन
राजसूये ब्राह्मणानां निमित्तार्थानिश्चयनानि यदि शब्दस्य मध्यादिष्वेवमेव यदि
शब्दो हि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणमन्यथा ब्राह्मणानां यदि
शब्दोऽनुपपन्नः स्याद्वैदिकश्च निर्देशः स्मृतेरपि बलीयान् तस्मान्निमित्तार्थनी
ब्राह्मे क्रमः। न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते कर्तुमन्यथापि तत्स्यावा
प्रज्ञानमभिषेचयेदिति ह्यभिषेकविधौ प्रागेव राज्ययोगाद्राजशब्दः क्षत्रियमा
त्रे वेदे प्रयुक्तः तेन रूढमेव राजपदं निर्णीयते। यदि शब्दस्य निपातत्वात् यथाक

प्रोक्षिकरणापूर्वपक्षाभिप्रायेणोक्तम्.

मपि तु

धिकारउत क्षत्रियस्यैवेष्टिं तदर्थं सपि किंराज सूया धिकार गतो राजशब्दो राज्य योग निमि
त उत क्षत्रिय जाति निमित्त इति विचारयितव्यं यदि राज्य कर्तृत्व निमित्तस्तत्र दो
गिनी सूयाणां वैश्यानामधिकारो वाक्यं राजो प पदत्वेन तत्र प्राप्ते निमित्तार्थानि ब्रा
ह्मणादीनि श्रवणानि अथ जातियोग निमित्तस्ततो तज्जातीययो वैरूप ब्राह्मणाय राजो
पपदत्वेनार्थानि त्रिवर्णे रथा धानानि ब्राह्मणादीनि धापकानीति तत्र राज्य निमित्तो मा या
वर्ते प्रसिद्धित्व । सर्व लोक प्रसिद्धित्वाद् दृष्ट विगमाद्गम्यते । क्षत्रिय वत्व निमित्त
वमनायं धव गम्यते । द्रविड़ेषु विगीतत्व तदन्ये षु प्रसिद्धित्व । तेन राज्य योगा द्रा
जान स्त्र यो पि भवति । राजपदं तु रूढ्या जनपद रक्षणे वर्तते नराज योग मपेक्षते । ननु
राज योग योगा द्राज्य मजियुक्तोः स्मर्यते । तस्य कर्मणो नु चिकल्प्य पत्नीत पुरो हिता
दिन्यो यमिति वचनाद्राजशब्दस्य तत्र पाठाद् आचाराद्व स्मृतेर्बलीयस्त्वं । स्मृतिर्उच्यते ।

नित्यस्तुर्क्रन्ननिमित्तं नवितुमर्हति । तेन यद्यपि बहुव्रीहिणा रथंतरविशिष्टः क्रतु
रेवाभिधीयते तथापि दध्ना जुहोतीतिवद्विशेषणपरत्वात् तस्यैव निमित्तत्वं ।
प्रथम प्रतीतं रथंतरं उल्लंघ्य यदि त्रष्टोपक्रीतानिमित्तत्व प्रतीतिर्न क्रतुर्यावद्रु
क्तीति रथंतरमेव निमित्तं तत्तु ज्योतिष्टोमे प्राप्नं तस्माच्चक्रमांतरं । अवेष्टौ य
ज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ राजसूये राजकर्तृको वेष्टिर्नामेष्टिः ४ सामा
म्नाता आग्नेयमष्टाकपालं निमित्तं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणेत्यादिका तां प्र
कृत्योच्यते । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा त
मभिघारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति तत्र संशयः ४ किं ब्राह्मणादी
नामवेष्टौ ब्राह्मणानां मध्ये निधानविशेषश्रुतिश्रवणान्निमित्तार्थानुक्ता ब्राह्मणादीनां
प्रापकान्तीति तदर्थमिदं विचार्यते किं राजसूये त्रयाणामपि ब्राह्मणादीनाम

सिद्धा ।

णा १

गुणश्च कर्मान्तरं कल्पयति। यदि शब्दस्य निपातत्वात् निरर्थकोर्थस्य द्योतकत्वात् ऐकाकारस्थेयद्
मिति प्राप्तो विधीयते यदि शब्दात् प्रकरणाद्वा ज्योतिष्टोमस्याभिधानं न स सामान्तरव्यवच्छेदेनवस्थ्यं
तरविशेषणत्वं शब्दो हि स्वार्थसत्तामेव प्रथमं बोधयति। यदि सा नित्यप्राप्तास्यात्तदा तत्प्रति
पादनमनर्थकमि... मित्यर्थान्तरव्यवच्छेदं कल्पयति। इह तु स्यैतरसत्तायाः पाक्षिकत्वात् तत्
13 प्रतिपादनेपि नानर्थक्यमित्यसत्ताव्युदासेन सत्तायां वा तद्विशेषणत्वात् न कर्मान्तरत्वं य
द्यपि सामान्तरमेव व्यवच्छेद्यं तथापि वैकल्पिकयोरिह द्रव्यान्तरयोर्विरोधिनोः परस्परव्य
वच्छेदेनैव विशेषणत्वं नाविरोधिनां सामान्तराणां व्यवच्छेदः यथा नीलमुत्पलमिति पीतादी
नामेव व्यवच्छेदो न तु दैर्घ्यादीनां न च रथन्तरस्य सामान्तरापेक्षत्वं अनपेक्षस्यैव बृहद्दो
त्रसाधनत्वेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् तेन यद्यपीह रथन्तरविशिष्टं कर्तुं नियमितं तथा
पि क्रतुः तस्यैवाभिधानं अथवा क   तुविशिष्टं रथन्तरमिहाभिमतं न नित्यत्वात्

नियम्यंते ५

मनियमेन शेषभूताः प्राप्ता स्तानेव प्रति यथा प्राप्तरूपा नियम्यंत इति न लक्षणां साधन
द्वारेण तु तादर्थ्यं न साक्षादिति लक्षणावाचो युक्तिर्न षष्ठ्यवा त्रिकियो ॥४॥ यथाप्राप्तानीच नि
यमस्तत्र शाखांतरगते सौत्रे शाखीतरीये निधने प्रयोक्तव्यं किंतु तत्र निधनसहित
एव सौत्र रविशेष स्तत्तत् फलार्थेन प्रयोक्तव्यं ४ तस्मात्फलांतरार्थेन नैव हीष्यादयो गु
णाश्चाविधीयंते तद्यथा प्रतिसौत्रं ॥ ॥ इतिशास्त्रदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य श्री ४
द्वितीयःपादः ४ समाप्तः ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मांतरं प्रयोजयेत् संयोगस्याशेषभूतत्वात्॥ ॥१
ज्योतिष्टोमे प्रकृत्य श्रूयते यदि रथंतरसामा सोमः ४ स्यादैंद्रवायवाग्रान् ग्रहा

पादे स्थितं कर्मभेदापनादत्वेन संगतिः ।

त्र गक्रीयात्त यदि बृहत्त्र सामाम्युक्ता ग्रानि त्तित्त्रसं शयः। किं ज्योत्तिष्टोमात्त्र कर्मान्ति
रं रथंत्तर सामात्त् बृहत्त् सामेत्ति विधीयत्ते किंवा ज्योत्ति ष्टोम एव रथंतरेण बृहत्ता वा
च्छिन्नो गुर्हगुत्ता विशेषं प्रत्ति निमित्तत्वेना नुकीर्त्यत्त इति तदर्थमिदं चिंत्यत्ते किमयं कृ
त्स्नक्रतु संयोगो रथंतरादेस्तुत कृत्स्न क्रतु संयोग इत्ति तदर्थमपि किं रथंतर विशिष्टः
क्रतुरिह निमित्त मुत क्रतु विशिष्टं रथंतरमिति। तत्रान्यार्थ प्रधानत्वात् बहुव्रीहि नि ७
मित्तता। रथंतर विशिष्टस्य क्रतोरेवावगम्यत्ते। विशेषणं व्यवच्छेद विशेष्य व्यापि चोच्य
ते। ज्योत्ति ष्टोमेन चान्येषां व्यवच्छेदस्य संभवः। रथंत्तरेण कृत्स्नस्य क्रतोर्व्याप्ति श्च
नैव हि। संत्यन्यान्यपि सामानि गायत्रादीनि। तत्र हि। तेन व्यवच्छेदाभावात् सत्त्वाया
मि व्यापिन्या सामांतर सापेक्षत्तया विशेषणत्वासंभवात् सर्वत्रासंभवी रथंतरसामव

द्दे८ सोऽत्र रैलक्ष्यते । न च कृतिसंमवे एकत्र फलायुक्तौ तस्मात् ही ष्यादयोऽनुपात्तः फलान्तरायी
इति प्राप्तेऽभिमः । वृष्ट्यादीनि हि सर्वोक्तान्येव विपरिवर्त्तमानानि प्रत्यक्षि ज्ञायन्त इति न फलां
तरावगमः । किञ्च हीषीति शब्दमात्रे फलाय विहिते सत्याश्रयापेक्षायां यत्नावत्त्व सोऽत्र रैप्र
कृतेन तच्छक्तौ त्याश्रयत्वं प्रतिपन्नं । यत्तु तदवयवकल्पते निधनं नत्तत्प्रकृतेऽन्यानर्थक्यतद्
गन्यायस्यार्थी चिषयः स्यात्फले सत्यपि चतद्गावतरणेनेकावयव वान्न नियमेन निधन
सीबंधः तत्र निधनमित्यनर्थकं स्यात्तं विधानेवाक्यत्ते दः तस्मात् वृष्टिकामादिशब्दलक्षि ७८
ते सोऽत्र रेनिधनत्वेनेवा नियमप्राप्ता हीष्यादयो नियम्यन्ते । अथ वाल्पत्वणापि नेवा
त्र विधीयते नहि यदेव फलस्य करणं तस्यैव पुरुषशेषत्वं तदङ्गस्यापित द्वारेणास्यैव
पुरुषशेषता तथा वान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते वसिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रया
ज इत्यादिस्तेन हीष्यादयः सोऽत्र रीगत्वतात्त द्वारेण वृष्टिकामादीनां पुरुषाणाम

सोभरविशिष्टं २

वर्णनीयः । यद्यदि सोभरमात्रं विधीयेत तर्हि स्तुवीतेत्यनर्थकं स्यात् स्तुत्यं तत्र विधाने
गौरवं मत्वर्थलक्षणा च स्यात् तः सोभरेणेत्येकपदोपात्तं करणकारकं फले विधीयते कर
णं च क्रियापेक्षमिति युक्तं प्रकृतिस्तोत्राश्रयत्वं चावरणीयं तु द्वितीयान्तवाच्यं कर्मणीत्यु
क्तं तत्र मत्रगम्यत्वे तर्हि किमीप्सितं तच्च स्तोत्रे यागो वा साम वा कर्म वैसं भवति तेन कृत्वा शास्त्रार्थमा
त्रं प्रकृतिकर्मत्वात् क्रियान्तरापेक्षेति वै षम्यं तद्वत् फलत्रयसाधनं सोभरं प्रकृत्याम्नातीहि
षीति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति तत्र
संशयः । किं हीषादयो निधनविशेषाः सोभरफलाफलीतराधेनि विधीयते उत
सोभरस्यैव तत्तत्फलसाधनत्वात् निधननियमेन प्राप्तं नियम्यतइत्ति तदर्थं किं वृ
ष्टिकामादिशब्दोक्तपुरुषशेषत्वेनेते साक्षाद्विधीयन्ते अथवा तत्साधनशेषत्वेनेति ।
तत्र पुरुषस्य श्रौतत्वात् तादर्थ्यमेव हीषादीनां च तु र्थ्या विज्ञायते तदेवं तत्तत्
निरूपितानां फलसाधनत्वेति । फलाथत्वे चैषां साधनसंबन्धे धेनुवृष्टिकामादिश
ने ३

प: स्वर्गकाम: १

समानकर्तृकत्वं च लोकप्रसिद्धमेव लभ्यत इति दध्यादिभिरविशेषः॥ अतो रेवतीवारवंतीय
साध्यकाग्निष्टोम सामं स्तोत्र समानकर्तृकत्व विशिष्टः प्रकृत एव यागः फलाय विधानुशि
क्ष्यते यद्यग्निष्टोमस्तोत्रमेवाप्ति दृष्टा प्राप्तै रेवतीवारवंतीयानुरक्तं पशुकामस्य विधी
यते। यजिपरस्यापि विधेः स्तोत्रविषयत्वेन दुष्यति। निर्वपति परस्येव द्रव्यदेवता
संबंध विषयत्वं यजेरपि निर्वपतिवदनुवादत्वात् तस्माद्वाक्येनाश्रयसंबंधो सिद्धीत हा।
लि नित्यासी तावत्॥ ॥सौभरे पुरुषश्रुते र्निधने कामसंयोगः। ॥यो वृष्टिकामो योन्ना ७५
द्यकामो स सौभरेण स्तुवीतेति श्रूम सामा स्वर्ग्यं स्तोत्रं प्रकृत्य तद्वाश्रितं सौभरे फ
लत्रयसाधनत्वेनाम्नातं यद्यपि च सौभरस्य साम्नो गीत्यात्मकक्रियात्वात् वारवंतीवदा
श्रयापेक्षा तथापि स्तुवीतेत्यनेनैकवाक्यत्वात् साधनभूतस्यैव फले विधानं विज्ञा
यते। तथाहि यावंति पदानि वाक्ये प्रयुज्यंते तावतीयथान्वयो भवति तथा वाक्यार्थो

16 वाक्येनैव गुणस्याश्रयसंबंधमात्रमवगम्यते॰ कर्मैव गुणात्फलं फलाय विधीयते वा कोऽन्ने
स्मात्॥ तेषामपि रेवतीवारवंतीयसाधनकाग्निष्टोमस्तोत्रविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव याग
स्य दध्यनुरक्तस्यैव होमस्य फले विधिसंभवात् सिद्धांतहानिः॰ ननु तत्र दध्यनुरागो हो
मस्य लोकसिद्धो लभ्यते केवलस्य फलसंबंधो वाक्येन विधीयते इह तु यद्यपि ऋक्
सामयोः स्तोत्रसाधनत्वं लौकिकं स्तोत्रस्य यागविशेषणत्वं न लोकतः सिध्यति विधिवशा
देव तु लब्धत्वात्तत्र श्रुतस्य फलसंबंधस्य च विधानाद्वाक्यभेदः स्यात् सत्यं न लोकतः
सिद्धमपि त्वतिदेशतः सिद्धं स्तोत्रस्य पूर्वयागीनत्वान्न तद्विशेषणत्वं स्तोत्रविशेषणा
त्वं च ऋक्सामयोर्लौकिकसिद्धं तदेव ऋक्सामविशेषितस्तोत्रानुरागी यागस्याव्य
तः सिद्धमुपादाय केवलसंबंधमात्रं विधिना नेनबोध्यत इति कुतो वाक्यभेदः॰
किंच कथं स्तोत्रे समानकर्तृकत्वमेव यागस्योच्यते न तत्र कारकत्वं कारकं वा
शब्देन तादर्थ्य

मस्ति येनाग्निष्टोमसामत्वमनूद्येत। किंच रेवतीषु वारवंतीयं कृत्वा पशूनन्नावयेदित्यफले
पशुभावनापेक्षयैव समानकर्तृकत्वसंभवान्न क्रियान्तरापेक्षा। यतः सन्निहितो यागस्सं
बध्येत। तस्माद्गुणफलसंबंधविधौ यजेतेति चाग्निष्टोमसामेति च द्वावपि शब्दौ प्रकर
णप्राप्तावनुवादत्वासंभवाद्विधाने च वाक्यभेदादनर्थकौ स्याताम्। तस्मात्कृत्वा शब्दक
त्यौ तौ रेवतीवारवंतीयसंबंधविशेषितौ पूर्वो यागः फलाय विधीयते तत्र सामनः प्रकृति ७४
तोग्निष्टोमस्तोत्रस्थानप्राप्तं तदनुबध्नीरेवत्योपि तत्स्थानापन्ना भवंति तेनाग्निष्टोमसामेत्य
नुवादः। एतच्छब्दोपि प्रकृयमाणा पूर्वयागवचनो रेवतीषु वारवंतीयं कृत्वा पशुकामो य
जेतेत्येतावन्मात्रं विधीयत इति लाघवं ॥ एकवाक्यत्वं च लभ्यते। पूर्वकर्मविधौ गुणफ
लसंबंधविधौ उ यज्यादेरानर्थक्यं वाक्यभेदः स्यादित्यतो येनुगुणफलाधिकारे ध्यपि

तत्रैव   स्तो२

17 वाक्येनाश्रयसंबंधकरणे वाच्यभेदापत्तेः । न यत्र प्रकृते कर्मणि फलार्थस्य गुणस्य कारकत्वं
वत् संभवति । यथा गुणानां कामो यथा दध्नेन्द्रियकामस्येति । न हि प्रकृतयागकारकत्वं साम्नः
संभवति । संभवति तु तदंगभूते स्तोत्रे कारकत्वं तत्तु न प्रकृतमिति देशिकत्वात् इह स्तोत्राणी
नचास्य मानर्थक्यं तदंगन्यायस्य विषयत्वं । यो हि कर्मांगत्वेन गुणश्चोद्यते स तत्र साक्षाद
संभवन्नोपेति विज्ञाते संभवति ह्यंगद्वारेणाप्युपकारकत्वं भवति न त्वाश्रयत्वे अंगद्वारेण
संभवति । न ह्यंगे कारकीभावात् प्रधाने कारकत्वं भवति । साम्नश्च गीतिरूपक्रियात्वाद्या
गादिवन्नाश्रयापेक्षा येन प्रकृतक्रियान्वयं स्यात् । न तु नाव रूपं ॰ कारकत्वमेव तदाश्र
यत्वं संबंधीतरेणाप्युपपत्तेः तेन क्त्वा क्रियांतर समानकर्तृकत्व यागम्यमानरेवतीवा
रवती वारवंतीय संबंधकरणी फलाय विधीयते किं तत् क्रियाँ सन्निधानात् यागतु
पलभ्यते । एवमग्निष्टोम सामेति नाव कत्यत अनुवादा संभवा द्विधाने च वाक्यभेदा
तू नवक्रत्वर्थस्य वारवंतीयस्य यत् स्थाने तदेव पुरुषार्थस्यापि संभवतीति प्रमाण

शब्देन ४   तदंमित्यपेक्षायां ३

आत्मपदश्रादिषु वनु पुस्तोत्रेष्वो दके प्राप्ते प्रविशिष्या भिष्टोमस्तोत्रेस बधारुवी ... त्वमनादि निमाह २

निद्राते

यदि संबंधद्वयमपि विधिशब्देनैव बोधयितव्यं स्यात् तदा वाक्यभेदः एकवाक्यशब्देनैव तु रेवतीवारवंती
यसंबंधे प्रतीते केवलफलसंबंध एव यत्नः फलं परेण लिङ्प्रत्ययेन प्रतिपादयितव्य इति
न वाक्यभेदः यथा विशिष्टापूर्वकर्मविधौ तस्य विशेषणसंबंधे विशिष्टस्यापि निरवसितत्वात्तादृश
स्वफले विधानाद्वाक्यभेदः यः फलं कुर्यात् स ईदृशेन यागेनेति लिङ्हि हपि यः फलं कुर्यात् स रे
वतीषु वारवंतीयकरणेनेति न वाक्यभेदः तस्मात्फलाय गुणमात्रविधिं यत्निरूढ विपरिवृत्ति प्राप्तया
गानुवादः एतच्च द्वौ विषयौ तच्चूर्वस्ययागस्य फलवता गुणेन सह अग्न्यादिसंबंधे सति विलक्षणमनुवदति। २२
अग्निष्टोमसामशब्दो यानर्थक्य तदेगन्यायप्राप्तस्तोत्रसंबंधानुवादः। यद्यपि तत्राग्निष्टुद्यागे
बहूनि प्राज्य दृष्टादीनि संति तथापि वारवंतीयस्य कर्वर्यस्याग्निष्टोमस्तोत्रमेव स्थानं दृष्ट
मिति फलार्थस्यापि तदेव स्थानं भविष्यति। तस्मादेषां प्राप्तत्वेनाविधेयत्वान्न वाक्यभे
द इति प्राप्ते निधीयते। प्रकृते कर्मणि गृह्णाति फलाय विहितो गुणः यत्र तत्र गुणान् कामाया
गः सामान्ये साध्यते। कारकभावापत्तिर्हि तदाश्रयत्वे तदपि करणप्राप्तमनुवदितव्यं।

सकामो यजेतेत्यग्निष्टुत्संज्ञकं यागं विधाय तस्य प्राकरणिकेन वारवंतीयमग्निष्टोमसामकु
र्यमिति वाक्येन गुणं विधाय पुनराम्नातमेतस्यैव रेवतीषु वारवंतीयमग्निष्टोमसामकृत्वा पशुका
मो ह्येतेन यजेतेति तत्र पूर्ववत् संशयः किं पूर्वस्मिन्नेवाग्निष्टुत्संज्ञके यागे पशुफलार्थेन रे
वत्याधारे वारवंतीये गुणो विधीयते उत कर्मान्तरमिति तदर्थमेतद्विचार्यते किं फलार्थस्य वारवं
18 तीयस्य प्रकृते यागे आश्रयीभवितुं शक्नोति न वेति तत्र पूर्ववदत्रापि गुणमात्रं विधीयते फला
यनतु यागस्य विधाने विधिगौरवात् सामाश्रयत्वं यागस्य साक्षादप्यसंभवि तथापि स्तो
त्रनिर्दिष्टद्वारा तदुपपद्यते। विशिष्टयागान्तरविधौ विधिगौरवात् प्रकृतहानाप्रकृतकल्प
ना दोषाच्च तत्रैव रेवत्याधारे वारवंतीये फलाय विधीयते यद्यपि द्रव्यदेवतासाधनो यागः सा
त्वा साक्षात् साधयितुं न शक्यते इति न साक्षात् साम्नः प्रकृताश्रयत्वं संभवति तथाप्यानर्थक्या
त् तदंगविध्यंगभूतस्तोत्रनिवृत्तिद्वारेण यागसाधनत्वे साम्नः संभवतीति युक्तं प्रकृता
श्रयत्वे न चैवं रेवतीवारवंतीयसंबंधः फलसंबंधश्च त्वनेकार्थत्वात् वाक्यभेदः स्यादिति प्रदीपः।

वतः कर्तृव्यापारविषयता न स्वरूपेण यागादिवदित्यस्ति धात्वर्थविशेषापेक्षा। यद्यपि चादृष्टोप
कारक प्रयाजादिव्यापारविषयता यागादिवद् ध्यादेरपि स्वरूपेण संभवे तथापि दृष्टार्थव्या
पारविषयता सिद्ध्यर्थं कारकीभावमपेक्षते अवश्यं दृष्टद्वारेणापि कर्तृव्यापारविषयताकरण
स्वीकर्तव्या अन्यथा अदृष्टमात्रानुष्ठानात्वकरणं प्रतिपुरुषव्यापाराभावात् करणोपदेश
वैयर्थ्यं स्यात् तस्मादिन क्वचित्संनिहितकारकविशिष्टं दधिदधिविशिष्टं वा कारकं प्रत्ययार्थ
प्रत्ययार्थं प्राधान्यात् फलाय विधीयते फलभावनाकारणं चैव यागादिवदेव समभिव्या
हार सिद्धं न चिन्त्यं सन्निधानमपेक्षते कारकभावश्च क्रियाविशेषापेक्ष इति सन्निधिवशात्सोहो
मो धात्वनुवादत इति सिध्यति जुहोतेरत्र यः कारकभावश्चैकपदोपात्तः क्रियाविशेषसंबं
धश्च सन्निधिप्राप्तः फलान्वय एव वा कथं न विधीयत इति न वाक्यभेदः। समेषु कर्मयुक्तं
स्यात्॥ त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसामकृत्वा ब्रह्मवर्च
१ त्रिवृत्स्तोमत्रिवृत्स्तोमयुक्तः अग्निष्टोमसंस्थाकः अग्निष्टोमप्रकृतिरूपः कश्चिदेकाहः अग्निष्टुन्नामाएकाहः। अस्मिन्नग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसेन
ायव्यास्वेकविंशस्तोमयुक्तमग्निष्टोमसामकुर्यात्

नै॰ पुरुषस्य २

द्रियार्थेति याचत्तथापि पुरुषाणां बहुकामत्वात् कदाचिदग्निहोत्रावस्थायामपि संभवतीन्द्रिये
पुरुषस्य कामना तेनेन्द्रियकामनोपलक्षितस्य कदाचित् जुह्वत एव होम इति तदनुवादेन दधिवि
धीयत इति तदयुक्तं काम्यफलस्वरूपाभिधायिनः कामपदस्य पुरुषस्वरूपपरत्वे लक्षणाप्रसंगा
19 दर्विहवनफलार्थं दधि स्यात् किं त्विन्द्रियकामनायां निमित्ते नैमित्तिकं कर्म स्यात् विवरणकार
स्या च सर्वांतरानन्तरूपश्रमात् तत्क्रतु च सर्वाश्रितस्यैव गुणस्य फलार्थत्वात् सर्वसंबंधस्य च लोकतः
सिद्धत्वात्सुतरां वा वक्तव्यं स्यात् तस्मान्न होमसंबद्धं दधि वाक्येन विधीयते अपि तु दध्नेत्ये
तावन्मात्रं य इन्द्रियकामः स दध्नेति कथं तर्हि जुहोतेरन्वयः उच्यते दध्नेति करणभूतं दधि फला
यविधीयते तृतीयानिर्देशात् क्रियापेक्षत्वं करणत्वमिति क्रियाविशेषापेक्षायां संनिधिबला
त्प्राप्तकरणप्राप्तो होमसंबंधो जुहोतिना नूद्यते। ननु होमादिवत्फलभावनापेक्षयैव करणत्वमि
तिकर्तव्यतान्तरमपेक्षते। उच्यते न धात्वर्थवद्ध्यादेः सिद्धस्वभावस्य स्वरूपेण फलभाव
ना करणत्वमुपपद्यते कर्तृव्यापारविषयस्य हि करणत्वं दध्यादेश्च कंचिद्धात्वर्थं प्रतिकारकीन

उभातो १ फलसंबंध

फलार्थतया होमाश्रितं विधीयते होमकारकीभूतमित्यर्थः। दध्नेति दधिविशिष्टकारकमात्री
पदेनोच्यते होमे हुतद्रव्यकारकमिति हुतोवगम्यते वाक्यादिति चेदेवं सत्याश्रयसंबंधं बोधय
द्वाक्यं भिद्येत। ननु लौकिकमेव क्रियाकारकलक्षणमाश्रयाश्रयि संबंधमुपादाय केवलं फल
संबंधकरणान्न वाक्यभेदः। नैतदेवं लोकतो हि क्रियाकारकयोः संबंधः संभवमात्रेणासिद्धो न
कर्तव्यतया कर्तव्यता या कर्तव्यतया यात्र दधिहोमसंबंधः श्रूयते। दध्ना जुहुयादिति तेन
तस्य कर्तव्यता फलसंबंधश्चेति वाक्यभेदः। तथाहि दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र नयरेन्द्रि
यकामः सद्दध्ना जुहुयादिति वचनव्यक्तिः संभवति होमस्याविधेयत्वात् विधाने सकर्मा
त्वा तदप्राप्तेः। अतो जुहुयादिति तावदनुवादः तत्र यत्र जुहुयात्तद्दध्ना तदिन्द्रियकामस्येति
वाक्यभेदः अथ यत्तद्दध्ना जुहुयात्तदिन्द्रियकामस्येति। तद्युक्तं न हि सत्यपि सत्त्वे दध्ना होतव्यं
तेन यद्दध्ना हूयेत। अथ यदिन्द्रियकामस्य जुहुयात्तद्दध्नेति तदप्ययुक्तं इन्द्रियकामार्थेन होम
स्याप्राप्तत्वात्। अयमन्योत्त यद्यपी इन्द्रियकामस्येति इन्द्रियकामत्वरूपेण होमो न प्राप्तः।

राद्धाक्यभेदः स्यान्नतु गदस्ति तेन होमाश्रितस्य दधि

यस्य तेन गुणस्यैव फलं न तु कर्मान्तरं विधेयं न विधास्यति नापि प्रकृतहोमा प्रकृतकत्यन विशिष्टविधिगौ
रव मत्वर्थलक्षणादिदोषप्रसंगः। अतो गुणमात्रविधानात्तस्यैव फलं जुहोतेरिदानीं कथमत्र
यः। केचिदाहुः कर्मापन्नमेव दधि फलकामस्य विधीयते न दधिमात्रं अन्यावार्थस्य विधि
विषय यथा योगादतो दध्यनुरक्तो होम एव विधीयते। न चैवं वाक्यभेदः दध्नो विधानाभावात् लो
किं तर्हि क्रियाकारकलक्षणसंबंधमाश्रित्य द्रव्याणां क्रियापत्तिर्न पुनः स्वादर्थं कर्मणो का
रकत्वप्रसंगाद्दतः फलार्थतैव होमकारकीभूतस्य दध्नः प्रतीयते। न होमार्थत्वं होमार्थत्वेन
तत्रापि विधिव्यापारस्य फलेऽविधाना वाक्यभेदे विनैवसि होऽस्तु होस्य व्ययइत्ति त
वेदेवत्वं न यदि न दधि विधीयते किं तर्हि विधीयते होम एव दध्यनुरक्तः फलाय विधीय
तइति वेदेवं तर्हि होमः फलार्थः स्यात्तदाधिद्रुहोमगते दध्यनुरागसंपत्त्यर्थमुपादीयमा
तदर्थमेव स्यात्तत्र न फलार्थं अपि च भूतत्वद दध्नो विधानं तदनुरागः प्राप्तस्य कर्मणो विधी
यत्ते। संबंधश्चेत्ति वाक्यभेदः। नन्वस्मो दध्नो विधानमित्ति किंतु होमार्थतया न विधीयते
फलं

भिनत्तीति सिद्धत्वेकवाक्यत्वं मकर्मांतरत्वेऽपि चेति। तेन भेदाभेदसिद्धयं कर्मजः फलं
गुणादिति वाच्यं त्यते सत्यपि पदद्वये भावनाभेदे धात्वर्थभेदाभेदविचारणा लक्षणा संबंधः
तत्र धात्वर्थात् फलमित्यफले भावना संनिकर्षतः। विप्रकृष्टस्तु नामार्थो न फलान्वयी। नाचार्या
धिकरणे ह्येतदुक्तं यथा धात्वर्थात् फलं न तु नामार्थात् स तु धात्वर्थस्यैवांगमिति तद्दिहापि द
धिहोमार्थे होमः फलार्थः। किंच दध्नः फलसंबंधे जुहोतिः स्याद् द्वयः। यदि सोऽपि विधीय
ते वाक्यभेदः प्रसज्यते। न ह्येकं वाक्यं फले होमे चैव दधि विधातुम्। तत्रासति होमसंबंधे जुहोती
त्रिपदमनर्थकं तस्य च दध्ना सह क्रियाकारकभावो गम्यमानः परित्यक्तः स्यात् तस्माद्धोमस्ये
व फले विधानं गुणविशिष्टस्येति प्राप्ते ब्रूमः धात्वर्थस्यान्यतः प्राप्तेर्गुणमात्रं विधीयते विधेयं ७०
यद्वृत्तेनैव फलेनान्वयेन युज्यते। तत्र भावार्थाधिकरणन्यायो यत्र धात्वर्थो नामार्थश्चोभयमपि विधी
यते अत्र तु प्राप्तत्वेन धात्वर्थस्याविधेयत्वात् गुणमात्रं विधीयते। विधेयस्यैव फलसंबंधो नाविधे

त्फलदाहरणसूत्रौ ॥ अथ वाधिकरणांतरं ॥ अग्निहोत्रं जुहोतीति निर्गुणं कर्मोत्पन्नं तत्र सन्निधौ
दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादयो बहवो गुणाः श्रूयमाणाः पूर्वकर्म नियेशे सति विकल्पं प्र...
गादन्यतराव रुद्धत्वादन्यतरस्य निवेशासंभवात् पूर्ववदेव कर्मांतरं कल्पयंतीति प्राप्ते ब्रूमः सर्वे
षामभीषामन्योन्यानालोचनेनाग्निहोत्रवाक्यमात्रालोचनात्तत्र च निर्गुणस्य कर्मणावगतस्य
सर्वगुणयोग्यत्वात्पौर्वापर्याभावादन्यावरुद्धस्यस्याभिवेश इत्यतावात्तत्रैव गुणमात्रविधानं प्रमाणा
वशाद्विकल्पः ॥ कस्तेन कर्मस्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ अग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकृति
दध्नेंद्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते तत्र संशयः किमग्निहोत्रात् कर्मांतरं दधि विशेष्टं
मिंद्रियकामाय विधीयते उत तत्रैव गुणमात्रं फलाय विधीयत इति तदर्थमिदं विचार्यते
किं कर्मणः फलमिदं उत गुणादिति यदि कर्मणस्तत्र प्राप्तस्य कर्मणः फलसंबंधं गु
णसंबंधं चैकं वाक्यं न शक्नोतीति विधातुमिति कर्मांतरं स्याद्गुणफलसंबंधे तु तन्मात्रं वा
क्येन विधीयते । दधिहोमसंबंधस्याश्रयाश्रयिरूपः प्रकरणप्राप्तो नूद्यमानेनवाक्ये

...ऽस्य शब्दस्य प्रकृतिः विश्वेदेवा इत्यस्याप्यनन्तरं...

दोर्दर्व्यगम्यत्वात् न ह्यामिक्षाया देवतासंबन्धो संबन्धो वैश्वदेवीपदेन केवलेनावगम्यते किं त्वा
मिक्षापदेकवाक्यतया तस्माद् उभयो श्रुत्यबलत्वात् एवं स्थिते ऽत्र कर्मणि विकल्पं समुच्चयो वेति
प्राप्ते निधीयते आमिक्षाया बलीयस्त्वमुत्पत्तिचोदनात्वात् उत्पन्ने वाजिनं वाक्यात् तेन तद्दुर्ब
लमतो यत्तु सगुणोत्पन्नमपि कर्म स्वरूपमात्रेण निष्कृष्य शक्यं गुणान्तरं विधातुमित्युक्तं तत्र
यद्यपि स्वसन्निधानतः स्वरूपमात्रं निःकृष्यते तथापि तस्योत्पत्तिवाक्यावगतस्यानुवादात्तत्
स्वरूपमालोच्यमानमेवं गुणयुक्तमेवगम्यते ततश्च नैराकाङ्क्ष्यादयोग्यत्वाच्च गुणान्तरं तत्र
निवेशमलभमानं निवेशक्षमं कर्मान्तरोत्पत्तिं सूचयतीति ओ तथामिक्षाया विश्वेदेवैः संबन्धः ६१
तद्धितस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचिनः पदान्तरोपस्थापित द्रव्यविशेषवचनत्वाद्वाक्यत्व
इति चतुर्थीसिद्धानमात्रं वदन्ति न तद्विशिष्टं द्रव्यं वाक्यात्तु तत्संबन्ध इति दुर्बलत्वं प्रविविल
सेत द्वाक्षिकं एवान्ये बहवः सन्निकर्षविप्रकर्ष विप्रकर्षप्रकारा वार्त्तिक एव द्रष्टव्याः तस्मा
दामिक्षावरुद्धे कर्मण्यसंजातविरोधि निवेशात् वाजिनं गुणान्तरं कर्म नेदः अगुणे तु कर्मणि स्यादिति

प्रमाण ५

गुणान्तरश्रुतीयते

यद्यप्युक्तोद्रव्यसंयुक्तं कर्माविधारितं तथापीहनिःकृष्य कर्मस्वरूपमात्रमनूद्यते।६
तथा तद्धितचतुर्थ्योरपि बलाबलं चिंतनीयं। तत्रावाजेनामिक्षया योगात् विश्वेदेवा हि वाजिनः प्रकृ
ता स्याद् वदेवत्यावाजिशब्दस्य यौगिकः तदहित्वे विहित कर्मसंप्रदानरूपे ण प्रकृ तास्तेने
व रूपेण प्रत्यभिज्ञायंते। तथापि धेश्यतेः संबंध्यमाने वाजिनं पूर्वकर्मण्येव विहितेन वति ए
वैवसंनवति पूर्वत्रगुणविधाने प्रकृतहानमप्रकृतकल्पनम पूर्वकल्पना विनियोग विधि
22 रवेनाश्रयितुं युक्तं न चामीक्षा पुरुस्येव पूर्वकर्मणा उत्पत्तावगतत्वान्न तस्य द्रव्यांतर संबंधापे
क्षा योग्यता वास्ति उच्यते। अभिधानहेतावाचकीक्षा न वस्रतेतातेन स्वरूपमात्रस्याभिधानो
पात्रस्यास्येव द्रव्यांतरसंबंधापेक्षा योग्यता वास्येव द्रव्यांतरेण स्वरूपमात्रेण संबंधु ग्रा
हीतराद्यधिकरणे हि प्रत्ययवाच्यान्नाचनाप्र कृत्यर्थानुरक्ते चावगम्यते न शुद्धस्य रूपे ति धात्व
र्थांतरमनवकांक्षस्यादित्यर्थक्तं इहकास्यि तेन यजिना गुणानुरक्तमपि कर्मविधातेपदांतर
वाच्यं तत्तद्दनुवादेन गुणार्थं गुणांतरविधानं अतो नास्यैवत्पत्ति शिष्टयोर्विरोधः न चामिक्षादेव
ता संबंधस्य श्रोतत्वाद्वाक्यगम्याद्वाजिन संबंधात् बलीयस्त्वमितिवाच्यं मुनयोर्वाक्य
तत्पुर

गुप१ ल३

क्रतुषित्ताप्यौ बुद्धौ च निपुतत सहस्र दक्षिणेन यजेतेति नज्योतिष्टोमेऽगुं महेति न स्यात् कर्मान्तरा
णि एवं चाथैष ज्योतिरित्यादि रर्थवत्त्वं अन्यथानर्थक्यं स्यादेतेन सह सहस्रदक्षिणेनेत्येतावतैव ज्यो
तिष्टोमस्य गुणविधिसिद्धेरत छब्दस्य अज्ञायमानम कर्मान्तरवचनत्वे नाप्युपपद्यत इति सिद्धः
कर्मभेदः ॥ ॥ गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ ॥ इदानीं गुणलक्षणो भेदः प्रस्तूयते
द्वेधा च गुणस्य भेदकत्वं कश्चित्तावद्गुणः पूर्वविहितस्य कर्मणः प्रबलगुणात्त रूढत्वात्
तत्र निवेशमलभमानः स्वात्मसंगत्तये विधेः कर्मान्तरोत्पत्तिं परतीकल्पयत् स भेदको भवति
अनेकत्वात् गुणानां प्राप्तकर्मानुवादेन विध्ययोगात् सर्वेषां विधिसिद्धये विधेः कर्मपरत्वं
कल्प्यते। तत्रानेकगुणनिमित्तो भेदः पौर्णमास्याधिकरण एवप्रसंगात् प्रतिपादितः अधुना
बलवद्विरोधनिमित्तो विधीयते। चातुर्मास्येषु वैश्वदेव्यामिक्षेति यागं विधायाम्नायते वा
जिभ्यो वाजिनमिति तत्र संशयः किं पूर्वस्मिन्नेवामिक्षायागे वाजिनं गुणो विधीयते। किंवा
कर्मान्तरमिति तदर्थं च किमुत्पत्त्यन्तशिष्टो गुणो तुल्यबलो वृत्तोत्पत्तिशिष्टो बलीयानिति

६८

तत्रैवष्य वदान गणप्राप्तिर्न स्यात्॥ अथ तत्र चोदक वशाद्भेद स्यैव सर्वत्र स्त्र। किमत्र व्यापिनात्त गुणे ?
क्लितोपन्यासेन त्यासीत्तावत्॥ ॥संज्ञा चोत्पत्ति संयोगात्॥ ॥ उद्देश क्रम स्यात्तत्र वा वक्ष्ये विचारे गु
ण प्रकरणांतरभेद सुपेक्ष्य संप्रति संज्ञातो भेदो विधीयते ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते अ
थैष ज्योतिरथैष विश्व ज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति। तत्रैत
23 च्छब्द परामृष्टानां ज्योतिरादीनां यजि सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वं तावत् सिद्धं तत्र संशय कि
प्रकृत मेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादीनां यजि सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वं तावत् सिद्धं तत्र
संशयः। किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैरनूद्य सहस्रदक्षिणा रव्यो विधीयते उत
कर्मान्तराण्येवैतानि नामान्येवं दक्षिणानि विधीयंत इति तत्र प्रकरणादेतच्छब्दस्य च प्रकृताभिधायि
त्वात् तत् सामानाधिकरण्याद्व ज्योतिरादीनां प्रकृत सामान्योगाद्व गुणविधिरिति प्राप्ते भ्रूमः
नामान्तर श्रुता वर्थभेद स्तावत् प्रतीयते। बलवद्बाधका भावन्न यान्यत्वं प्रतिपद्यते। न चात्र बलव
द्धि बाधकं येन संज्ञा निमित्तो भेदोऽपोद्येत संज्ञा श्रुत्या वाऽर्थांतरावगमात्तु प्रकरणं विच्छेदनात् तेषां तत्र

पूर्वस्यैव कैः

[illegible] ...कर्मभेदसाधयेदाहयादेवेति।

ज्ञेनी। तस्मादेकैककर्म सप्तदशपशुद्रव्यकं कथमिदानीं चोदकप्राप्तमेकपशुनिष्पन्नैकादशावदान
द्रव्यत्वं। यागस्यानुग्रहीतव्यौ मानुग्राहिं नचोदकानुसार्युपदेश निर्णयः॥ यथोपदेशं वृत्तिदे शान
र्णीन। तस्मादेकैककर्मेति प्राप्तेऽभिधीयते यदि कर्मभेदो नैकमेकः स्याच्चोदकः स्यात्॥ तेनचैकं एकांशः पशु
शोषिपशुवदान द्रव्यत्वं यागस्या(स्यास)दित्यत्र चैकेव यागस्यचोदकोऽपेक्षमेवावदानगणमतिदिशेद त
स्मादत्र सप्तदशानां प्राजापत्यत्वं न संपादितं स्यान्नचोपदेशेनातिदेशस्य बाधो विरोधाभावात्
प्राजापत्यानित्युपदेशस्यान्यथाप्युपपत्तेः। तेनार्थद्वयसाधारणमुपदेशवाक्यं प्रकृतिवच्छ
न वाक्यशेषभूते नैककर्मपरमवधार्यते। कर्मभेदे हि प्रतिकर्म भिन्ने चोदके प्रावर्तीनां प्राप्ती
प्राप्तेः सिध्यति सर्वेषां प्राजापत्यत्वं एवं वसंतायकपिंजलानालभेत इत्यादि ष्वपि चोदकवशेन
व यांव द्रव्यं यागभेदः॥ येतु चोदकमनादृत्य द्रव्यस्य तद्धितानिर्दिष्टतस्य विशिष्टस्येव बहुत्वाव
गमाद्वेदमाकुर्वशेषीवनुर्ध्यन्ति हि तद्दैवतेषु वसंताय कपिंजलानित्यादिषु न कर्मभेदः सिध्येत्।

प्राप्तेः आह तोक्त पदोभिन्नं कुर्यात्

सर्वांशा यागसाधनत्वाभावात् प्रागेव भिन्नादेवतासंबंधा निवेशादिसर्पिषः ६

ता द्वितस्य सामान्य द्रव्यत्वात्पोल विभाग सामस्त्यान्यभूतिनां समाधे आहारात तपस्य रेवत्

च्छित्तिच्छिन्नार्था बहुत्वेन प्रथममन्वितः पश्चात् प्रजापतिना देवतया संबध्यते पशुश्च २ पशवस्तेषां प्रजा
पतिर्देवतेति तदा बहुत्विः पशुभिः व्यस्तस्येका देवता संबध्यत इति द्रव्यदेवतासंबंधैक्यादेकोयागो
भवति। किंवा प्रथमं प्रजापतिनान्वितः पश्चाद्बहुत्वेन संबध्यते। प्रजापतिर्देवता अस्येति प्राजापत्य
श्च २ प्राजापत्या बहव इति तदा भिन्ने द्रव्यदेवतासंबंधे भिन्ना एव यागाः कल्प्यंते तत्र प्राजापत्य
शब्देन देवतासंबंधोपसर्जनं द्रव्यमेव प्राधान्येनोच्यते। यद्यप्राधान्ये तस्यैवोत्तरेण बहुत्वेन संबं
धो नोपसर्जनस्य देवतासंबंधस्यानन्तु देवताविशिष्टं द्रव्यमभिहितं विशिष्टेनैव रूपेण संख्या
न्वयः स्यात् न स्वरूपेणानन्वितेन। द्वौ त्रय इत्यत्र अनेकीत्यात् नहि द्वावित्यत्र विशिष्टेन रूपेण
द्वित्वमभिहितं संख्यायोगः तथासति द्वावित्यि त्रयश्च प्रतीयरन्। एवं त्रय इति नवा न च तथा तत
स्माद्यथा तत्र द्वित्व विशिष्टमपि द्रव्यं द्विशब्देनोक्तं स्वरूपेणैव द्विवचनाभिहित संख्यायोगी
प्रतिपद्यते। तथात्रापि तद्धिताभिहितं द्रव्यं स्वरूपेणैव बहुत्वयोगी प्रतिपद्यते न सोपस

द्वित्वः

करणसंख्योदाहरणं। यथा तिस्र आहुतीर्जुहोति। द्वादश द्वादश विजुहोतीति तत्रैको होमो वि
धीयते। बहवो वेति संदेहः। तत्र आख्यातस्य सकृच्छ्रुत्या कर्मैकत्वे चैवावधारिते॥ संख्या सापत्तिरन्य
स्यात्। प्रयाजैकादशत्ववत्। उच्यते। स्यादेवं यदि कर्मैक्यं प्रागस्मादवधारितं। आख्यातमा
त्रात् सिध्येत् तावतश्चाप्रमाणता। एकादश प्रयाजानिति हि निर्ज्ञातसंख्येषु कृतसंख्या
युक्तं यदभ्यासेन पूर्यते। म इहैव हि कर्मैकत्वं विज्ञातं। नह्याख्यातमात्रं प्रमाणं यतः कर्मैकत्वं प्रमि
तं स्यात्। यावतीति पदानि प्रयुज्यंते तावतीसंहत्य प्रामाण्यमतो विदधदेवाख्यातं संख्यासामा
नाधिकरण्यात् बहूनि कर्माणि कृतसंख्याविशिष्टानि विधत्त इति सिद्धांतः। अथ च क
र्मण्येव संख्याश्रवणात् इह च पक्षाशंकामंदेति मत्वा भाष्यकारः सप्तदश प्राजापत्यानित्युद
दाहरत्। अत्र हि द्रव्यगततया संख्यायाः नातिस्फुटः कर्मभेद इति विचार्यते किं सप्तदशपशु
द्रव्यक एको यागो विधीयते। किं वैकैकपशुद्रव्यकाः सप्तदशैते यागा इति तदर्थं च विचार्यते प्रा
जापत्यानिति प्रकृत्या प्रजापतिर्देवता निर्दिश्यते तद्धितेन पशुद्रव्यं च उपवचनेन च बहुत्वं तत्र

देवतार

नं नौ पिनामधे यत्र मित्यत्र प्रकृति द्रव्य विधाने त्व वशिष्टं तन्निराकरणार्थं च सूत्रमथोदका
श्च संस्काराइति। यदोऽ द्र वा य वा दि वाक्येषु यागो विधीयेत तत्स्यात् प्रकृते द्रव्य विहितेषु
गृहण मात्र मेवं विशिष्टं यागो विधीयते। तन्मात्र श्रवणात् संभवति च ग्रहणेनैंद्रवायवं कुर्या
25 दिति विधिः। यद्यपि ग्रहणमात्रे तद्देवत्य वतानभवति याग सिद्धिस्तेन तु ग्रहणेन शक्यते तद्देव
त्यता कर्तुं अतो देवता विशिष्टे ग्रहणे चोदिते यागोनीतरेण तदुप पद्येयागापेक्षायी सोमे नय
ञ्जेतेत्येवं सर्वत्र द्रव्य देवता संबंधानुपपादय द्यागोऽतर कल्पनी निरूण द्विादशाहुती मि
मीत इतीयपरिमाण श्रवणात्तावतश्च सोम स्यात्यपरिमाणेः पात्रेर सत्ति समुच्चये ग्रहणा
संभवा द्यभावात्। तानामेवाहोमाउपपन्नी क्रम समुच्चय दर्शनं आधिनोदशमोऽध्यायः।
तीं तृतीयं जुहोमीति त्रय। तामपि समुदायानुवादापवादाधिकरणानी पूर्वपक्षे कर्मभेदः।
सिद्धांते वे ... ते लक्षण संबंधः॥ ॥पृथक्त्व निवेशात् संख्यया कर्मभेदः स्यात्॥ ॥गतोन्या
सप्रसं..। संख्यया भेद इदानी मभिधीयते। अत्र कर्मोत्पत्ति वाक्यजाता कर्म समानाधि

सौर्फिकसोमग्रहलेगः

तिग्रहणी युक्तौ। धाराशवाक्येतु ग्रहणोद्देशेन धारामात्रविधानान्नप्रकृतापेक्षा किंचास्मि २
पक्षेऽयमपि नियमो नास्ति यएव क्रये सोमः सएवाभिषवे सएव पावन इति सर्वेषां। क्रया
दिवाक्यानां मौराद्युपकारकक्रयादिविधायिनां मिथोनपेक्षत्वान्नच प्रकरणाद्विशेष
लाभः प्रकरणस्याविशेषकत्वान्नाप्यधिकाराद्विशेषसिद्धिः स्कन्द्ये पुनाधिकारः स्या
दिति किं द्रव्यसंख्या हेतुसमुदायमित्यत्र वक्ष्यति। यदित्तीसोममपत्ति क्रुणुय इति त ६५
कः पृः अ्रयेत ततः सावैष्वदेवीति वत्प्रकृतिग्रहणी नचेत्रा सोममात्रश्रवणान्नप्रकृ
तगामित्वमेवं धारावाक्यादैन्द्रवायवादिवाक्येषु तत्रप्रकृतगामित्वपि धारासमर्थमेव
द्रव्यं स्वहेतुत्वेन सोमरसः तस्या प्रकृतित्वादित्यर्थः। अतो तत्रप्ररच्यन्यायेन नामधेयत्वं।
एतेनैकदेशिनः सीस्कारवाक्यैः सोमस्य प्राप्तिमभिधाना निरस्ता स्तेषां सिद्धीतेपि
तथेच सोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयं स्यादित्याशंतावत्। एवं तावत्क्रविद्धेनेचिधा।

...दैन्द्रवायवादिवाक्येषु तस्य सोमं पावयति [illegible] प्राप्त सोमरसाविषयत्वं [illegible] पूर्वं तदेव आचार्यो [illegible] प्रकृतिद्रव्यविषय [illegible]
[illegible] पूर्वपक्षवदेव सिद्धान्ते [illegible] ऐन्द्रवायवादि [illegible] तस्य सोमरसविषयत्वसंभवात् ऐन्द्रवायवादिवाक्ये: सोमरस विशिष्टग्रहणविधौ [illegible] देवता [illegible] द्रव्य
[illegible] ऐन्द्रवायवादिवाक्ये: प्राप्तेः सोमनाम [illegible] सोमपदं नाम [illegible] :२

पशोरेव हृदयादि द्वारेण करणत्वोपपत्तेः। प्रणाड्यापि हि येन यत् क्रियते भवति तत्तस्य करणं
यथा लोके। गोमयेन पचतीति वेदेपि तु षपछाजवैति यागेन स्वर्गमिति। तस्मादेको यागः पशुपि त्रिष्टो
26 ग्नीषोमी देवत्यो विधीयते। हृदयादिवचनानि तत्रैव संस्कारमात्रविधानानि यथा सोमेन यजे
तेति सोमशब्दो लतावचनः। तथासौ प्रकृते द्रवा यवादि यागेषु हविष्ट्वेन विधातुं शक्यते। धा
रयाग्रकाणीति गुणवाक्य सन्निधापितस्य द्रवद्रव्यस्यैं द्रवायवदिति तद्धितेन देवता संबन्धिवि
न श्रुत्या विधानान्नतावद्धविर्विधानं। नापि तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वं सोमशब्दस्य
यागस्याश्रवणादप्राप्तेः। न चैवं द्रवायवमिति प्रकृतान्निधायि तद्धितोभिषवादिवाक्ये प्रके
के सोमरसमभिधत्ते। न चैवं अण्वा धारयेत्यनेन व्यवधानादभिषवादिवाक्यानां मत्रकृत
वाद्यधारा समर्थद्रव्यमात्रमत्र प्रकृतं। न च धारावाक्यं सोमरसविषयं धारामात्रश्रवणात्
तन्मात्रेणाच वाक्यार्थोपपत्तेः। सत्यपि सन्निधाने तद्विषयत्वे धारावाक्यस्याप्रमाणाकं संस्का
रवाक्येषु हि लौकिकस्य संस्कारानुपपत्तेः पूर्वसाधनविशेषलक्षणया कथं चित्तत्प्रके

स्पर्शन २

काम्यप्रकृतित्वात् तेषामेव विकृतौ प्रकृति[illegible]वदुपचारादनुवादः। कानि पुनः कर्माणि हृदयादि
वाक्यैर्विधीयंते। यागान्तरं देवताविधानं उच्यते। द्वावत्र पक्षौ एकस्मावदवदानमात्रं विधीयते। द्रव्य
देवतासंयोगाश्रवणात्। प्रत्यक्षप्रश्रवणात् तदाक्षिप्तं तु मा लभतिना तूच्यते। पशुशब्देन हृदया
दि प्रकृतिद्रव्ये [illegible] वा विनोपचारात् हृदयादिद्रव्यैः अग्नीषोमीयशब्देन हृदयादि
प्रकृतिद्रव्ये अग्नीषोमीयत्वेन विहिते तावंतो यागाः कल्प्यंत इति। अन्यस्तु सत्यपि देवतासंबं
धश्रवणे हृदयाद्यवदानानां संनाम्यादान प्रकृतित्वात्र पदे वयाग[illegible]साधानं तेहृदयादीनामपि
पयुक्तं तूलीकवद्यत्यते। तेन यागानुवादेनैव देवताविधिरिति। तस्मात् समुदायानुवाद इत्यत्र प्रते वि
धीयते। द्रव्यांतरेण संयोगानुवादो यकल्प्यतो। तेन यागविधीए तान्ये गुणविधायित्वे पशुशब्दो
हि जातिवचनो तज्जातीयेषु हृदयादिषु विनाकारणेन नलक्षणया वर्तितुमर्हति। श्रोतुपशु
विशिष्टयागविधानोपपन्नेः। नच पुशु विशिष्टे यागे विहिते हृदयादिवाक्यानी गुणविधिर्वस्तवः।

पशुसोमलक्षणद्रव्यांतरसंयोगेसति प्रतमितादिरहात हृदयादिरूपरसरूपद्रव्यांतरावरुद्धे पशुसोमलक्षणाद्रव्यांतरासंभवाद् नानुवादकेकिंतु पशुसोमादिविशिष्ट
कर्मांतरविधायके हृदयादिवाक्या इत्यस्मन्मतेनैव त्वा विधयस्त्यर्थः। २

शा.त:२

यैर्विधीयते द्र इति द्रव्यैर्यागनामधेयैश्चेति । यजिक्रि सर्वयागसमुदायानुवादः । तथाच यागभेदादैं
द्रवायवादीनां समुच्चये सति दर्शेतानधीयुः सवनेय हारण इति । आश्विनो दशमो गृह्यते तीत्र
27 तीर्यं जुहोतीत्यादि क्रमसमुच्चयदर्शनमुपपद्यते । अन्यथा चैकवाक्यस्य तदधिनीग्रहणानां
च विकल्पे सति क्रमाद्यदर्शनानुपपत्तिः । यदपि सोमेन यजेतेति यागविधिस्थानः सोमशब्द
स्य लतावचनत्वात्तेयचोत्पत्तिशिष्टाया यागसाधनीय इति नैन्द्रवायवादिवाक्येषु रसविषये
गुणविधिः संनिवतीत्यानर्थक्यं तेषां स्यात् । अपि च वादिविधिभ्योत्पत्तिशिष्टलतानरसी
कर्तुं शक्यते तस्मादैन्द्रवायवादिभिरेव यागविधिः एवमग्नीषोमीयमालभेतेत्यपि यागवि
धौ सत्युत्पत्तिशिष्ट पशुजातीय द्रव्यमेव यागसाधनमिति हृदयाद्यवदानवचनानि तत्र गु
णविधित्वेनासंनिवादानर्थकानि स्युः । अतो हृदयादिवाक्यविहितहृदयादिद्रव्यकर्मानुवा
देन देवताविधानमेतदिति वक्तव्यं । पशुशब्दे हृदयादीनां ...स्य वपाया मेदस इति मैत्रवपाति

२व२

दि सि॰ सोमरसस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयत्वाद्य गृह्यते॰ अत एव विकृतिन्नोरस इत्युच्यते । त
त्रस्य निर्ज्ञप्ति सोमप्रकृतित्वा नोत्रूयः॰ सोमविधानं संनवति नत्राप्याधारये नातो पिविकृति
क प्राप्तिनुदकस्यापि द्रव्यस्य संनवादुच्यते । यदि विकारानुवादेन प्रकृतिर्विधातव्या ततो
यदो घ॰ स्यान्नच व्रीहिनिर्यजेतेत्यपि पुरोडाशानुवादेन व्रीहिविधिः पुरोडाशस्यानुपात्तत्वा
व्रीहिनिरिति चकरणविनक्ते द्रव्यसंबंधालावात्तेन यागं प्रतिकरणत्वेन विहितावीहयः॰
पुरोडाशावरुद्धे यागे साक्षात्करणत्वासंनवात् प्रकृतित्वेनैव करणं नवतीति प्रकृति ५२
द्रव्यविधिरित्युच्यते । नप्रकृतित्वेनैव विधानादेव मत्रापि यागं प्रतिकरणत्वेन विहितः॰ सो
मोधारासमर्थद्रवद्रव्यावरुद्धे यागे तत्प्रकृतिर्नवति । संनवत्तिच सोमस्य प्रकृतिके द्रवद्रव्य
मितियुक्तं प्रकृतिविधानमथवा सोममन्तिषुणोतीत्यादि सि॰ सोमरस्यप्राप्तत्वात् सोम
शब्दोप्यनुवादएव तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयं नवति । तदेवं नेधाप्यपूर्वपक्षः॰ सोमशब्दे नद्र

गएवंविधालंबो गृह्णातीन्न। देवता ऐन्द्रवायवमित्यादि तावद्देवतातद्धितोऽयं स च देवतायागादन्येन सं
पादयितुं शक्यते। येन ग्रहणेन ऐन्द्रवायवं कुर्यादिति वाक्यार्थः स्यात्। (तं) ऐन्द्रवायवं सैतं गृह्णातीति
संनयति। असिद्धत्वा ऐन्द्रवायवस्य। तेनावश्यं यागा एवंविधालब्ध्याः। ननु नावश्यं देवतद्धित एवार्थ
28 तस्येदमिति तत्र संबंधमात्रेपि तस्य स्मरणात् तेनैन्द्रवायूद्देश। विशिष्टग्रहणमात्रविधिः सैन्नव
त्येवं न वेदे च मैन्द्रवायवादिषु परिहारः सरस्वतीयादिषु तु देवतायामेव हविधानात् अवश्यं दे
वतासंबंधोऽङ्गीकर्तव्यः। तथा ऐन्द्रवायवादिष्वपि तथास्तु। किमनिरूपितसंबंधमात्राश्रयणेन
तस्माद्यागविधानेऽप्येवं सोमेन यजेतेति देवतानुवादरूपः ४ सर्व समुदायानुवाद एव भवति
यजि सोमशब्देन तु तत्रैव गृह्णातिना सामान्यात्सिद्धौ धर्मो नियम्यते। यथा राख्या धारया
तीति गुणवाक्येन धारासमर्पणव द्रव्यमात्रावगमात् प्रकृतत्वेन सोमविधाने ह्रीह
निर्वपतीतिवत्। ननु विकृतौ द्राक्षायां प्रकृतिविधाने युक्तं। नन्वैन्द्रवायवादिवाक्येषु पुरोडाश
वत् विकृतिरूपान्नायस्याः प्रकृतिर्विधीयेत यदि तु सोमं निषुणोति सोमं पावयतीत्या

सोमरसो:

व्यापार २ ति ४

स विषयत्वेन संज्ञो पवीधो ष्कप प ॥ ४ ॥ तस्य च दध्यादिवाक्ये रूपविधानान्नारूपत्वे स्वरूपेणा
विधेय[illegible]मपि दध्यादि विशिष्टं शक्यं विधातुं दध्ना जुहुयादिति । यद्यपि क्रियांविहाय द्रव्येऽपि
विधिः प्रतीयते तथा प्यत स्यामेव विशिष्टायां प्रतीयमानो विधिः । स्वरूपेणात्त स्य ॥ प्राप्त त्वाद्द्रव्या
गुणमात्र ॥ ५ ॥ रता मवलंबमानः फललोभ गुण विधिरित्युच्यते नप्रतीतिः ॥ तेनात्र गुणमात्र विधान
अग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकृतकर्म [illegible] रूपत्वान्नात्र विधिरेव न समुदायानुवादः ।
॥ द्रव्य संयोगाच्चोदना पशुसोमयोः ॥ प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्य संयोगो न हि तस्य गुणार्थेना ५२
अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रूयते तथा हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस
इत्यादीनि तथा सोमेन यजेतेति श्रूयते तत्रापि ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्येव
मादीनि तत्र संशयः ॥ किमवद्यति गृह्णाति भ्यां संचोदितानि कर्माणि [illegible] मिमा वा [illegible] नाति यज
ती समुदायस्यानुवादितारो उत अपूर्वयोः कर्मणो विधातारा विति तदर्थं च किमैन्द्रवायव वादि वा
क्ये यागादि धीयेते किंवा संस्कारमात्र मिति तत्र ऐन्द्रवायव मित्यादि द्रव्यदेवत संतातेः या

दधिविशिष्टो विधातुं शक्यते विहितस्य विधानायोगात्तेन दधिमात्रमेव विशिष्यते तद्विधेय
मित्यर्थः। अतोऽत्र दध्यादिविशिष्टहोमा विधीयते। तथाचाग्निहोत्रमित्यस्यान्यतोऽपि रू
पालामात्रसमुदायानुवादत्वमेवम् एवं यवागूपाकवाक्येऽपीति प्राप्तेऽभिधत्ते। प्रकृतानामसञ्ज्ञाया
त्वकर्मणो नानुवादता। न हि दध्यादिवाक्येषु दध्याद्युद्दिष्टशक्तिं विना शक्यते कर्म वि
धातुमितरत्र तु। अनन्यादिष्टशक्तिवाद्विधेः कर्मणोऽगोचरः। दध्नाजुहोतीत्यत्र प्राप्त दध्या
घादिष्टशक्तिर्विधायकोऽनेकविधिनिमित्तगौरवपरिजिहीर्षया कर्मानुवादं प्रार्थयमा
नो दिनकर्थं विदधि प्राप्तिं लभते ततो विशिष्टविधिमङ्गीकरोति सत्यौ वाग्निहोत्रादि
पाक्येन कर्मणः प्राप्तौ तदनुवादेन गुणमात्रविधानं लाघवान्न विशिष्टविधानं। अत
श्चाविहितत्वाद्धोमानामप्राप्तत्वादग्निहोत्रपाक्येनान्यथादिष्टशक्तिवाद्विधायक
मविधत्ते। यद्यपि तत्र रूपं न ज्ञायते तथापि विधिवशादेव सामान्यमति कम्य तल्लक्षितो
त्राविहितो होमविशेषो यमित्येतावतैव गम्यमानत्वान्नाविधानासेनयवः। तल्लक्षित चित्रा

शेरेक्समन्तुरंगकार

कर्मानुवादत्वं। गुणमात्रं विधातव्यमव्यापारात्मकं यतः। अग्निहोत्रं जुहोतीति होमसामान्यमवग
म्यते। न च तद्विधानं योग्यं विशिष्टं योग्यः। स्वानुरंजकाधीननिरूपणो न जुहोतीत्येताव
तावगम्यते। न चेह द्रव्यदेवतासु पात्रीयद्विशेषेण विशेषावधारणं स्याद्विनिरूपितस्य विशेषो
न चिह्नविना चेतुं योग्यः। तेनावगतस्य सामान्यस्यायोग्यत्वात् योग्यस्य च विशेषस्यानव
गतत्वात् नात्र विधिः संभवति तथाग्निहोत्रमिति। सैषा विशेषविषयत्वादनवगते विशेषे उ
च्चैरेव यदा चेदं विधिरेवानिष्पन्नः तदा न दध्यादिवाक्यैरपि गुणविधानं शक्यं विहिते कर्म ६१
णि तदनुवादेन तेषु गुणो विधातव्यः। तद्वा विहितं कर्मोत्पन्नम्। अपि च यद्यप्यत्र कर्म विधी
यते तथापि न शक्यते गुणो विधातुमव्यापारात्मकत्वात् न प्रवर्तनात्मको हि विधिर्न
चासौ स्वव्यापारादन्यत्र प्रवर्तयितुं शक्यते। तेन दध्यादिवाक्यैरपि व्यापार एव विधातव्यः
तद्विशेषणतया दध्यादीनां विधिः। गीकर्तव्यो न चाग्निहोत्रवाक्यविहितो होमः। पुनरपि

सैगत्तै तस्मा दुपी श्रु या त मैतरा यजन्ती त्कपी श्रु गुणको यागौ तरात्नोप त्नाक्षिते कात्ने वि

धीयते। तदर्थवादो यं विष्णुरुपीश्रु यष्टव्य इत्यादि मैत्रवर्णप्राप्त वि ष्णा द्यनुवादेनेति न्यार्था

एवंचैकवाक्यवैन बाधितं भविष्यति। नचानुबंगाह सत्यी गतो कल्पितो नवति। तस्माद्विधिर

30 थैन समुदायानुवादः। ॥आघारा ग्नि होत्र म रूपवात्॥ ॥अ ग्नि होत्रं जुहोति आघारमाघा

रयतीति निर्गुणकर्म संज्ञा सुत्रै श्रुती॥ तत्सन्नि धौद ध्ना जुहोति ऊर्ध्वमाघारयतीत्यादीनिस

गुणा नि श्रवणानिं तत्र संज्ञायः किंद ध्ना जुहोती त्यादि नि गुण वि शिष्टाहोमा विधीयंते

ते बीच रूपवता मरूपो य मग्नि होत्रं जुहोतीति समुदायानुवादः उता यमेव कर्म विधि रि

तरेतत्रैव गुण विधयइति तदर्थ मिदं विचार्यत्ते किमवि ज्ञात रूपं कर्म विधा तुमेवा

शक्य मुता वि ज्ञात्न रूपम [illegible] पि ताव द्विधाय पश्चा द्रूप ज्ञानं संत्नवतीति तथेदं मपर

वित्तनीयं प्राप्तेकर्मणि गुण मात्र विधानं संत्नवत्यात नेति। तत्र रूपापरि ज्ञाने विशेषा नव

धारणात्॥ सामान्य स्याचि धेयत्वात नानयोर्विधि संत्नवः। नच दध्या दि निर्वाचिये ः प्राप्त

सु[illegible] याजमैत्तरा यजतीत्यर्थे जामित्वोपन्यासेन प्रक्रान्तानां वक्ष्यमाणानां विष्ण्वादि
याग्यानां समुदायानुवाद इति प्राप्तो नि धीयते। जामित्वोपक्रमाद्देकमजामित्वोपसंहृतोऽवा
कीर्तनमध्यपातान्न विष्ण्वादेरर्थवादता। वाक्यशेषानुषंगस्य गतो सत्यीन युज्यते। अन्तू
बीनं निमित्तम्य जामितोषः प्रकीर्तितः। तेनांतराल संयुक्तो विधिस्तत्रैव निश्चितः। अ
जामित्वं च तस्यैव प्रशंसेत्यवधारितं। जामिता प्रत्यक्षे क्रियते। यदवं चैौपुरोडाशाविति
पुरोडाशान्तरेतयें जामितो पान्निधानादुपक्रम एवैत दध्यवसितं नूनमंतराले किंचिद्
धित्सितं। तद्वांतराल करणादेवाजामित्वगुणेन प्रशंसा। सिषितमिति। किंतद्विधेयमि ६०
त्ये[illegible]ता वदनवगतमंतराल संयुक्तं तु[illegible] तद्विधानमित्यवगतमेव न च युक्तेऽयं तराल्ले
संयोगो ह्रियेन विधिः स्यात्। अंतरालेऽवा विहितानां नाजामित्वेन प्रशंसावकल्पते पु
रोडाशान्तरेतयाज्ञापि तास्यादतोऽन्यत्र कश्चिद्विष्ण्वादयो यष्टव्या अजामित्वायेति किंकेन

विष्ण्वा २२

31

मनुवदति। यदानुवि त्यादि श्रवणमर्थवादरूपं तदा याज्यानुवाक्या यागीतरा याज्यानुवाक्या
यागीतराभावात्तु पौर्णमास्यां याजमन्तरा यजतीत्यस्यैव क्रमार्थत्वं भवति। दशमाधिकरणन्यायेनेति
मीत्रवर्णिकी देवताल्लभ्यते। ध्रौवं च द्रव्यमिति रूपत्वाभावाद्विधिरेव भवतीति। तत्र वि इत्यादिवा
क्येषु तद्यथा तस्य दर्शनात् अरे कान्तिको विधिर्नत्र वर्तमानापदेशात्। वैश्वानरवाक्ये हि यद
ष्टाकपालो भवतीत्यादिषु विधिपुरुषव्यापारयोरश्रवणात् यस्त्विष्टो पर्वंध वर्तमानापदेशो
नार्थवादरूपं वा द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधियुक्तभावनाश्रवणात्तदुपक्रमोपसंहार
मध्यवर्तिनामष्टाकपालादीनां तदेकवाक्यत्वेन बाधितव्यमिति गुणफलविधानं वि
रसौ। इह तु जामित्वा जामित्वोपक्रमोपसंहारमध्यवर्तित्वे यष्टव्याद्यनुपपत्तेर्विधिश्रवणा
दजामित्वायेति तेष्वेव प्रत्येकमुपक्रमोपन्यस्तजामित्वदोषपरिहारप्रशंसावगमाद्वाक्य
भेदमङ्गीकृत्य विधित्वमध्यवसीयते। जामिवा एतदिति चोपक्रमश्रवणमपि ते
षामनुषङ्गेण वाक्यशेषो भवति। सति च तेषां विधित्वे रूपाभावाद्वर्तमानापदेशत्वोपि

सत्यपि४

विधित्वेपेक्षितः।४

क्रियते

पौर्णमासी वदुपांशु याजः स्यात् ॥ अतः परं समुदायानुवादापवादकतयाधिकरणत्रय
मारभ्यते। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते जामि वा एतद्यज्ञस्य यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाज
मन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषो
मावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति सत्याग्नेयाग्नीषोमीय पुरोडाशयाज्यानुवाक्या युग
लयोर्मध्ये वैष्णव प्राजापत्याग्नीषोमीयाणि याज्यानुवाक्या युगलान्याम्नातानि शाखा
न्तरेण तत्र संशयः किमुपांशुयाजमन्तरा यजतीति समुदायानुवादो विष्ण्वादिगुणकानां यागा ५८
नामुत विधिरिति तदर्थं च किमस्य रूपमस्ति न वेति तदर्थं च विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादि त्रि
ष्वपि विष्ण्वादिदेवत्या यागा विधीयन्ते किं वायमर्थवाद इति यदि विधयस्तत एषामेव यागानां वि
ष्ण्वादिदेवत्या याज्यानुवाक्या लिङ्गक्रमाभ्यामाम्नातं भवति नोपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्य सा
मर्थ्यपरिज्ञानात् ततश्च मन्त्रवर्णिक देवताभावाद् रूपरहित्याद्विष्ण्वादियागानां समुदाय

प्रतिपन्नं सिद्धस्य चिह्नं शिपिविष्टो मैत्रावरुणादिदिति तत्र केवलीभूतसहितं द्वो द्विष्ठ
संबंधो विधिना बोधयितव्यः। यो विष्णुः शिपिविष्टः सप्रुत तस्य द्वो दिश्यनीय देवतेति तेन
कार्यं विधानाद्विधिप्रत्ययस्य नासकृदुच्चारणापत्तिः। अत्र चाग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्ण
मास्यामिति यद्यपि स्थितस्य सन्निहितद्रव्यवचनत्वात् सामानाधिकरण्यल
क्षणः ज्ञातः संबंधः प्रागेव पौर्णमासीसंबंधादाग्नेयाष्टाकपालयोर्लभ्यते तथाप्य
सौ संबंधः प्रतीतरेणासिद्धत्वात् अत्रैव विधातव्यः तं तु विधाय पुनः पौर्णमासीसंबंध
विधिरित्यावृत्तिप्रसंगः न त्वेवं संभवति य आग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यामिति असि
द्धत्वादाग्नेयाष्टाकपालस्य। अत एवं वक्तव्यं। अष्टाकपाल आग्नेयः कर्तव्यः स च पौर्णमा
स्यामिति ततश्चावृत्तिः प्रत्ययस्य स्यात्। तस्माद्य एवं विधानेति विहितकर्मानुवादेनात्र
गुणविधिः संभवादवरूपमेव नावनीतं द्रव्यदेवताविशिष्टमादित्यां यजिकं विधातव्यं न त्वा
वनीतरं नावनीतरस्य रूपं भवतीति सिद्धमरूपत्वमतः समुदायानुवादो। ॥ ७ ॥

तरर

तानि २

क्तैव विधेयं कर्तव्यमित्याद्युक्तिप्रसंगः विशेषणान्यपि यानि प्रागेव क्रियान्व
याद् विधि संबंधितया शब्देन प्रतिपादितानि विनैव विधिना प्रसिद्धसंबंधानि वर्त
न्ते। यथा। पशुनेत्येकपदोपात्तानि जातिलिंगसंख्याकारकाणि तत्र हि प्रत्ययाभिधेय
मेकं प्रधानभूतं करणकारकमुपसर्जनभूतजात्यादिविशिष्टं पदेन प्रतिपादितं
प्रसिद्धाच कारकशक्तिर्जात्यादीनां प्रमाणान्तरेण वि विनैव विधिनेति शाब्दी आशाकर्मा ५८
नुवादेनापि तदनेकविधेयं। भिन्नपदोपात्तान्यपि यानि सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा
क्रियान्वयात्प्रागेव मिथःसंबंधः शब्दतोवगतस्तु विधिमनादृत्यैव वर्तन्ते यथारुण
दितैकहायन्यादि ष्टा स्नान्रुविद्दच शिपिविष्टाय शृतं चरुमिति तत्र हि शिपिवि
ष्टशब्दो यौगिकः शक्तोऽपि सन्निहितेन विष्णुशब्देन भक्त्यैव सामानाधिकरण्य

अभ्युदये निमित्तभूतस्तोदि
अनुवादेन पशुदेवता विधिः

शिपिभिः रश्मिभिः आविष्टः शिपिविष्टः

विधिना प्रयोगादेः पितिधर्मविततया प्रतीयमान भावनाविषयमात्रेण विधेयत्वं किं न स्यात् इत्याह नान्य इति तस्य विधेर्देशः एकदेशो यस्य सः विधिसमभिव्या-
हृतः विधिना सह यथा कथंचित्सम्बन्धितया प्रतीयमान इति यावत् तथा सति फलाभावात् प्रसंगइति योगिभावः २

इत्कौ यागौ विधीयेते यदाग्नेयोष्टाकपाल इत्यादिभिस्तु पौर्णमास्य ४

33

योगता सिध्येत्। अनेन वचनेन यथैकप्रयोगता सिद्धिः तथैकादशे च क्ष्यामः। तस्मादस्
पवात् प्रयोजनक वाक्यसमुदायानुवादत्वं इदानीं पूर्वपक्षवादी प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठ
ते। न चेदेवम् रूपत्वे समुदायानुवादता। यदाग्नेयादिवाक्ये स्तत्र यो रूपं विधीयते यएवं वि
धा नित्यं तत्र्यौ पौर्णमास्यमावास्या संमावास्या संज्ञान्यौ तावेव यागावनूद्याष्टाकपाला
दि द्रव्यं। अग्न्यादयश्च देवता विधीयेत इति ना रूपत्वं एवं च सर्व वाक्यानि विधायकानि न
वेति न कश्चित् समुदायानुवादः। यागश्च प्रत्यक्षश्रुतो न द्रव्यदेवता सं योगा दनुमेत
व्यो भवतीति श्रेयानयं पक्षः। तत्रोच्यते गुणानेकः प्राप्तकर्मानुवादतः नैकेन विधिना शक्यो
विधातुमसह्कृतेः। नाच नास्त्रौ विधि स्त्रादर्थं भेदेन तत्र तत्र संक्रामति यत्र परश्च विधिः
स एव विधेयो नान्य उद्देशो पि तत्र यदा पूर्वकर्म परो विधिर्भवति तदा तत्स्यापि विधेय
।विशेषणपरो भवति। तत्रानेकेषु विशेषणेष्वेकेन विहिते नेतरास्यानाकांक्षा तत्रापि
तस्यैकस्यानेकगुणविशिष्टस्य विधानाद्विशेषणानां वार्थापत्याविधिसिद्धेर्नासकृद्वचनादोषः प्रसज्यते। यदा त
न्यतः प्राप्तं कर्म भवति तदा २

कल्पयितुं

येन मीत्रवर्णिकीदेवता स्यात् । नचैंद्रदेवता शक्या शे चिद्धिगम्यत्वाद्देवतात्वस्य नचासत्यां दे
वतायां यागानुष्ठानं संभवतीति गत्यसावात् समुदायानुवादत्वं । तत्र पौर्णमासी संयुक्ते
न वाक्ये नोपपद्यते पौर्णमासी कालयुक्तानां त्रयाणां तंत्रेणानुवादः तेनैवैकानुवादे
न त्रयाणामपि तेषामेकसमुदायापत्तिः तदेकत्वात् पौर्णमासीत्येकवचनं । एवममा
वास्यां संयुक्तेपि । ततश्च समुदाय समुदाय द्वय सिद्धेः कालयोगाच्चाग्नेयादीनां प्र
सिद्धार्थं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनमिति कालयोगित्वोपपदं शक्योत्याख्यातं विशे ५
षे व्यवस्थामेवप्राधान्यमिति द्विवचनापेक्षित समुदायसिद्धिः समुदायानुवादप्रयो
जनमितिमानर्थक्यं । यत्तुक्तं पौर्णमास्यां पौर्णमास्यायजेत अमावास्यायाममावा
स्यायायजेतेत्येतदपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यादिति । नानर्थकं आग्नेयादीनामेवत्रि
कस्य त्रिकस्य सहप्रयोगार्थत्वात् उत्पत्तिवाक्येषु हितेष्वपि प्रत्येकं कालयोगान्नैकप्र

यपितुमितितेषां४

प्रतितंत्रेणोपादत्तो। तेषां च तदुपानादेवैकः॥ समुदायो द्वैव निष्पद्यते तत्र च नामधेयमपि स
मुदायाभिप्रायं बहुवचनं समुदायाभिप्रायं चैकवचनं लभेत। न कथंचित् द्विवचनं द्विवच
34 नीतं चेदं अतो प्रसिद्धवान्नानेनाख्याति विशेषे स्थापयितुं शक्यमित्यविशेषात् सर्वेषां
फल संबंधात् प्राधान्यं नामधेयमपि तत्परतंत्रत्वात्सर्वेषामेवाव्यक्तत्वात् द्विवचन प्रति
मध्यय पकं पिति प्राप्ते विधीयते। कर्मांतराभिधायित्वे स्यात् सर्वेषां प्रधानता। समुदायानुवादो
उरूपाभावादिमौ मतौ। द्वयं कथं चिल्लभ्येत देवता तु न लभ्यते। लभ्यते मंत्रवर्णाद्धना
प्यनाग्नीमतायत॥ लिंगक्रमाभ्यां मंत्राणामाप्यनाग्नीमतास्थिता। वचनं तु व्यवस्थार्थमत्यग्ना
र्थवादवाद॥ वार्त्रघ्नी वृधन्वतीनां हि लिंगक्रमाभ्यामाप्यनाग्नीमत्वेना व्यवस्थया प्रा
प्तानोतादर्थ्यविधानेन व्यवस्थामात्रे वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यां वृधन्वती अमावास्यायामिति
तान्यपि विधीयते लाघवादिति नैतेषां मंत्राणामयं एवं विधानमिति चित्तकर्मांतरसंबंधः॥

बु४

धित्व संभवः। समुदायोपि हि सर्वसिद्धत्ववाग्रहणेन। अत्रैव राजसूयवत् संपाद्येत नच ता
वत् सर्वं सिद्धमस्ति। समुदायद्वयमेकावगत्यनुप्रवेशेन हि कर्मणामेकसमुदायापत्तिः।
एकाभिधाने चैकावगतिः नचाग्नेयादीनां त्रिकस्य त्रिकस्यैकमभिधानं प्राक् सिद्धं यएवं
विधानित्येतयोस्तदनुवादत्वानंगीकरणात् उत्पत्तिवाक्यैर्ह्येकैककर्मविधाने न समुदाया
भावात् तत्र फलवाक्यगतेन यजतिना तंत्रेण सर्वेषामुपादानात् समुदायापत्तिः स्यात् तात
याचैकसमुदायनिष्पत्तौ राजसूयवत् द्विवचनानुपपत्तिः। नच दर्शशब्देन पौर्णमासश
ब्देन त्रिकस्य पृथक् पृथक् तंत्रोपादानात् समुदायद्वयसिद्धिरिति वाच्यं। तयोराख्यातपरतंत्र ५६
त्वात् तद्यत्राख्यातं तत्राभ्यामपि वर्तितव्यं। नचाविरख्यातं तंत्रेण त्रीन् यागान् प्रथममुपाद
य पुनरन्यामुपादातुमर्हति। सकृदुच्चरितत्वात्। नच समुदायद्वयं तंत्रेण शक्यमुपादातुं
समुदायद्वयस्याप्रसिद्धत्वात् तदिदमाख्यातं बहून् यागान् सन्निहितान् फलमेके

त्रिकस्य ४. वर्तते ३

यामिति वाक्यान्यां पौर्णमास्यामवास्यायामिति वाक्याभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञयो
र्मंत्र विधानात् मीत्रवारुणीकीति रूपत्वाभावात् कर्मांतरत्व मन्यथा समस्तानुवादस्या न
र्थक्यं नच केवलं यएवंविद्वानित्यतयोरेवानर्थक्यं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अ
मावास्यायाममावास्यया यजेतेत्येतदपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यात्। न ह्यनेनाग्नेयादी
नां कालो विधीयते तेषामुत्पत्तिवाक्यैरेव कालस्य विहितत्वात् यस्तु यएवंविद्वा नि
र्णमास्यां पौर्णमास्ये त्येतदपि वाक्यद्वयमर्थवद्भवति। तस्मात्कर्मांतरविधानं यदा चेवं
तदा सर्वे यागाः फलसंबंधात् सुप्रधानभूताः न हि तदा फलवाक्यगतं दर्शपौर्णमास
पदमन्यमारव्यातमप्रतिहुं अप्रधानत्वात् कालनिमित्तं स्यात् द्विवचनीतेत्र तद्येषामु
त्पत्तौ द्वितमाज्यमानाग्नोदीनां नते षु प्रातिपदिकं समर्थकालयोगाभावात्। येषां वा मे
यादीनां कालयोगस्तेषां बहु वा द्विवचनानुपपत्ते स समर्थपदं नच समुदायापेक्षया।

णस्य यएवं विशनेवं संयुक्तमेव वा काद्वय मधिकरणस्य विषयः तत्र कर्मांतरस्य विधायकं समुदायानुवादकं वेत्ये
त तो प्येतद्विचार्यते। किं वाग्नेयो पौर्णमास्यामनूच्यते वृधन्वती अमावास्यायामि त्येतान्यौपदाग्नेयो
ष्टाकपाल इत्यादि विर्वा कोवर्ग कर्मणोरनयोरूपं विधानु शक्यं नवेति ततोपि पुनर्विचार यितव्यं कि
माग्नेयमनुवादे नानेक गुण विधान मेकेन विधिना संभवत्येतन्नेति अन्यथा त्वस्यापूर्वाद त्वाद धिकर
तु४ तदेवाधिकरण शरीरं तस्य फलं समप्रधाना नाति नाव विचारः। फल विचार विषयत्वेनाग्नेया
दिवाक्यानामुपन्यासो नाधिकरण शरीर विषयत्वेनं तत्र हूर्वाधिकरणन्यायेन वि
धेः पुनः श्रुत्या कर्मांतरत्वं पौर्णमास्यमावास्या संयुक्तयोः किं पुनरनयो र्द्रव्यदेवती
ज्यते। इ वंतावद्वतु र्धाचार्या गक्राती त्यसंयुक्तो त्पन्नो ध्रोवा ज्यं प्रयोजनापे इ ५५
व्यापेक्षिणो प्रकरणगतानां सर्वकर्मणा मविशेषेणतल्लिंग प्रकरणाभ्यामीरीनव दुपी सं४
शु याजादीनामिवानयोरपि कर्मणोर्लभ्यते। वचनाद्वा सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यतेय
द्ध्रुवायामाज्यमिति। देवतापि वाग्नेयो पौर्णमास्या मनूच्येते। वृधन्वती अमावास्याया

पौर्णमास्या पौर्णमास्युपलक्षितेन वा कर्तव्य प्रकरणं प्रकृतमेव कर्मज्ञातं स्यात् कर्मान्तर विधौ रूप प्रापकवचनाभावादिति १

प्रकरणीतु पौर्णमास्यी रूपावचनात्॥। इदानीं मन्यासस्यापवादः क्रियते। यदाग्नेयोष्टा कपालो मावा स्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति। तावब्रूतामग्नीषोमा वाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजं स्तान्त्या मेतमग्नीषोमीयमेकादश कपालं पौर्णमासे प्रायच्छ दैन्द्रं दधममावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्याया मिति कालयुक्तानि वचनानि श्रूयंते। तथा समिधो यजति तनूनपातं यजत्या ज्यभागौ यजती त्यकाल युक्तानि तेषां सन्निधौ य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति वाक्य द्वयं श्रूयंते। किमनेन फल वचनेन यज्ञा सन्निहिताः सर्वे यागा राजसूयवत्फलं प्रति विधी यमानाः सं प्रधानाः किंवा य एव कालसंयुक्ता यागास्तेषामेव फलसंबंधेन प्राधान्य मन्येषां तदंगतेति तत्र सिद्धार्थमिदं विचारयितव्यं य एवं विद्वानित्येवं संयुक्तो यजती प्रकृतानामा ग्नेयादीनां पौर्णमास्य वास्या काल युक्तानां त्रिमित्त प्रसिद्ध नामधेयत्वाभ्यां पौर्णमास्य मावास्यापदाभ्यां विशेष्य माणावनुदितारा वुक्ता हवींषि कर्मणारेवं संज्ञकयो विधातारो वीति तत्र सिद्धार्थमप्येतच्चिंतनीयं किमपूर्व कर्म विधौ रूपं लभ्यते न वेति। तं। तथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलं श्रुतं तत्र विवाद

त्यात्तु भेदज्ञानं सन्निधेश्च श्रुतिर्बलीयसी। ननु यजति श्रुतिकृतैवेयं प्रत्यभिज्ञानया
गोयमिति श्रुत्यावगम्यते। न पुनः सइति चान्यइतिवा सा धारण्येनैव तद्विधायिन्यां
श्रुतौ सन्निधिकृतमग्नेदबुद्धिं मनसि जानीतः श्रुतिकृतामन्यते तस्यान्निधि श्रुत्या
कर्मभेदः। यद् फलं सन्निधिकृतं प्रत्यभिज्ञानाबाधाय गुणविधानार्थं पुनः श्रुति
र्विवृत्तिरिति तदयुक्तं। श्रुतिविरोधादेव पदस्य श्रवणयात्र श्रुत्या धात्वर्थस्यायनयोरेव
विधेयत्वं गम्यते न तत्र सन्निधिमात्रेण बाधितुं शक्यते। यदि हि तनूनपादि दध्यादिवद
विधीयमानमनर्थकं स्यात् ततस्तस्यावश्यं विधेयत्वादनेकार्थविधानशक्त्या कर्मान्तरवा
क्यत्वात्सन्निधिकृतमग्नेदज्ञानं विधिरनुमन्यते। यदा तु मंत्रवर्णप्राप्तत्वात् तनूनपा
दादिदेवतानां तत्र प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वेनानुवादत्वेन वा संभवान्नानर्थक्यं तदा प्रत्यवगत
कर्मविधानं न बाधितव्यं। तस्माद्यागभेदात् भावनाभेदः स्वतःसिद्धः कर्मभेदः॥ ॥९

...न्यादव... ताना... गुणविधिरनर्थकः स्यादित्याह सत्यपि नेति । ननु प्रत्यभिज्ञया विधिवशेन प्रयोजनवदर्थपरत्वावगमात् स्थानर्थक्यमयुक्तमित्यत आह - नहीति
...स्वं च यागस्य मात्रवर्णोऽप्यनेकदेवतात्वं न च नत्व... त्वर्थ... पपत्तेर्नामामात्र... किंतु प्रवृत्ति विशेषकरत्वाभावात् ... सर्थत्वे ... आनर्थक्य... मात्रं तत्र
दृष्टप्रत्यभिज्ञाबलात्... प्रमाणस्य... प्रयोजनानुसारेण परिकल्प्यत इत्यर्थः । एवं चा... पूर्वपक्षे वस्तु... इति विवेक
लिंकदेवता
भेदमादाय
निः

37

तावन्मात्रे पर्यवसितोऽन्यस्मिं भेदं बोधयति नवेत्येतदेव चिंत्यते तत्र सर्वभेदावगमात् गुणविधिरेव त
नूनपाद्दक्षिणाद्येः न च गुणाः इदः सर्वं चीत तनूनपादादीनां उत्पन्नवाक्यशिष्टत्वेन दध्यादिवद
भेदकत्वात् समिधो यजतीति चोत्पन्नो समिच्छब्दस्य नामधेयत्वेन गुणानावान्तरा वक्ष्यमाण वि
शेषत्वं अप्रयोक्तरितत्वेन समिद्वाक्ये यागविधिरितरेषु तत्प्रत्यभिज्ञाना तदनुवादेन गुणवि
धिश्च यत्र श्रुतित्वात् गुणविधानार्थत्वादेव पुनः श्रुतेर्नानर्थक्यं सत्यपि चानर्थक्येन दोषः न
हि प्रयोजनवत्त्वेन प्रमाणीभवतु स्मृते तस्मादेकोयागः तदेकत्वाद्भावना पूर्वयोरप्येकत्वमिति
प्राप्ते ब्रूमः विधेः स्वावत्स्वभावो प्रवृत्तप्रवर्तनं धात्वर्थभावयोरेतच्छ्रुत्यावगम्यते याव
तावदुक्तं नवत्वानर्थक्यमिति तदयुक्तं विधिश्रुतिविरोधात् तथाहि स्वतोऽप्रवृत्तप्रवर्त
नं गम्यते तत्र बलवत्ताकारणीतरेणान्यथात्वं प्रतिपाद्यते न चात्र तदस्ति तद्यद्येकमेव क
र्मस्यात्तस्य पूर्वविहितत्वात् प्रवृत्तप्रवर्तनात्मा विधिरूपरुध्येत तेन विधिवत्त्वकर्मान्तर
त्वं यत्तु दृष्टप्रत्यभिज्ञया कर्मैकत्वमिति तन्न सन्निधिबलाद्धि प्रत्यभिज्ञा विधिश्रु

श्गार

लत्रा२

उत्पत्तिवयागा इत्ति यागैकत्वेन भावनैकत्वं तद्भेदे तु हवर्धिकरणन्यायेन धात्वर्थभेदात् भावना
भेद इति । प्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञानात् शब्दैकत्वं प्रतिष्ठितं तदेकत्वे तदर्थोऽपि न भेदं प्रतिपद्यते
प्रत्ययांशस्य सर्वत्र समानत्वात्तदर्थस्यापि भावनाया एकत्वं प्राप्तमपि करणीभूतधात्वर्थभेदा
त्तद पोढिति । २ हेतु तस्यैव धातोः पुनः श्रवणाद सूत्तिव शब्दे भेदे अयं भेदस्य निष्प्रमाणकत्वात्
स एव यागः सैव भावना । ननु समिदादि संज्ञाभेदाद् यथा ज्योतिरित्यादिव यागभेदः स्यात्
नं शब्दैकत्वे नार्थे तस्य द्वद्त्तर प्रत्यभिज्ञानास्पदत्वेन यागैकत्वे तस्य समित् संज्ञावत् रूपस्य सं ५२
ज्ञीतरमन्याय्यमिति तनूनपादादिशब्दाः समिद्यागे देवताभिधायीति न संज्ञायै संज्ञातो भेदः
स्यात् । यदि हि तनूनपातं यजतीत्यादयो यागविधयो भवेयुः ततो विहितस्य विधानायोगाद् विधेः
पुनः श्रुत्या यागभेदो भवेत् । सत्ति च यागभेदे संज्ञीतरं युक्तमेवेति स्यात् तनूनपादि शब्दानां संज्ञात्वं
ते नान्यास निमित्त भेदाधीनमेषां संज्ञात्वमिति संज्ञावशात् भेदासिद्धिः । यत्र प्रात्यागावशात्
तः संज्ञात्वं सिद्धं तत्र संज्ञाया भेदः यथा थे बज्योतिरिति २ हेतूप पदान्यपोद्धृत्य यजतीत्य

अग्नेयजेरोनि

३८ न्यइ२

येन क्रयवत् सर्वे विशेष्येन सुधातुत्रिक न हि समुदितेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययः श्रूयते अग्नीषो
मादिवत् सुप्प्रत्ययः नापि पृथक् क्रीणाति रिवारुणादिभ्यः क्रतः येन सर्वैर्धात्वर्थैः प्रातिपदिका
र्थैरिव सुबर्थपदेन क्रयद्वारुणादि भि वाक्येन युगपद्भावना विशेष्येत प्रत्येकं धातु
भ्यः प्रत्ययः श्रूयत इति नैक भावना संभवः तथा हि प्रयोजयति परः श्रूयमाणः केवल याग
करणिकीं भावनां कृत्वा विधत्ते दानहोमौ तस्यानि विद्यमानैः पदीतरगत वाद्वाक्येन प्रक
रणे वा निर्दिष्टो याली तेव क्वति तद्बले करणी यो निपाताद्वाप्ति विशेषः समुदायेनैरपेक्ष्य
घः तेन दानहोमयोस्तदनुवादेन विधाना संभवात् तदनुरक्तेन भावने एव तन्मतेन प्रत्ययेन विधा
तव्ये विहिता या च विधिसंभवात् भावनीतरत्वं संभाव्यमाना एव प्रत्ययः प्रकृत्यर्थं निर्दिश
व स्या निधेयां भावना मवगमयति तस्मात्र सिद्धो धात्वर्थभेदात् भावनाभेदः ॥ एकस्यैव
पुनरविशेषस्य पुनः पुनः श्रवणमभ्यासः ॥ यथा सन्निधौ यजतीत्यादि पंचकृत्वो यजति पदम
भ्यासे तत्र किं पैकं भावनी प्रतिपादयति उत तत्र त्वभ्यासे भावनाभेद इति तदर्थं च किमेक एव याग
प्रतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ ॥ अभ्यासादिदानीं भेदो निधीयते। विधे२